

20. 323

329. 14
G-11

43038

Երասարակուսիքին «Հայրենիք»-ի

Մ Ի Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Կ Ա Մ

Հ Ա Մ Ե Ր Ա Ձ Խ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Խ Ն Դ Ի Ր Ը

Ք - 88
Ք. Թ -

Գրիգ' Ն. Յ. Ս. Թ.

Գ Օ Ս Թ Ը Ն
Ց Գ Ս Բ Ա Ն «Հ Ա Ս Թ Ե Ն Ի Բ»
1909

329.14
7-11

15 JAN 2010

EROS 14 18

Թի 8, Հրատարակութիւն «Հայրենիք» 15 FEB 2007

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵԻ

—o—

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՄՓՈՒ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

Գրեց՝ Ն. Յ. Ս. Թ.

13038

ՊՕՍԹԸՆ
ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի
1909

09.07.2013

20.323

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Պատմութիւն մ'ունի այսօր, այո՛, Հայ Յեղ-
կուսակցութիւններու միութեան կամ համերաշ-
խութեան խնդիրը: Նոր խնդիր մը չէ ան և ո՛չ
ալ առաջին անգամն է, որ «այժմէութիւն կ'ըս-
տանայ»՝ յուզելով մամուլն ու ժողովուրդին միտ-
քը: Միութեան պատմութիւնը նո՛յնչափ հին է,
որչափ հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը:

Մեր յաջորդական յօդուածներուն թողլով
պատմական ամփոփ տեսութիւնը այս կենսական
հարցին, ըսենք ամէնէն առաջ թէ՛ ի՛նչ շարժա-
ռիթէ մղւած, մենք անգամ մըն ալ կ'անդրա-
դառնանք այս խնդրին և թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ
մեր ուղղութիւնը:

Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստա-
տումով՝ Երկրի հայութիւնը կ'ունենար տարիներէ
ի վեր զլացւած պատեհութիւնը, — մօտէն յա-
րաբերութեան մէջ մտնել, շփուիլ իր ազատա-
գրութեան դատին անունով կազմուած ու գործող
կազմակերպութիւններուն հետ, ուսումնասիրել
անոնց անցեալ ու ներկայ կեանքը:

Եւ եթէ ոմանք փափաքեցան կարգալ հայ
յեղափոխութեան կեանքը, մտիկ ընել մանաւանդ
անոր արիւնոտ ու փոթորկալից դրագները՝
պարզապէս գոհացում տւած ըլլալու համար ի-
րենց հետաքրքրութեան, շատեր, բոլորովին տար-
բեր նկատումով սկսած անյազօրէն ճաշակել մին-

9477-2000

չև այդ թւականը «արգիլած պտուղը»: Հայ գիտակից երիտասարդութեան ամբողջ ընտրեալ դասը անգանցառելի պարտականութիւն համարեց կարգալ, սերտել, այլևս պատմութեան սեփականութիւն դարձած յեղափոխական մրրկալից կեանքը, ու մանաւանդ հետեւիլ հրապարակի վըրայ գտնուող կուսակցութիւններու քայլերուն՝ որոշել կարենալու համար իր գիրքը, ներկայ հայ կեանքին մէջ, ուր պիտի կերտուի մեր ապագան:

Այս պէտք էր ըլլար արդէն կեանքի նպատակը ըմբռնած և հայրենիքի վերածնութեան վսեմ աշխատանքին նւիրելի ուղող ամէն հայի գիրքը և մենք միտիթարական կը գտնենք այս իրողութիւնը և սրտապնդող:

Պէտք է ցաւով նկատել, սակայն, որ մեր յեղափոխական գրականութիւնը տակաւին չէ տւած եթէ ոչ պատմա-քննական ամբողջական երկ մը՝ վերջին քառորդ դարու մեր յեղափոխական կեանքի մասին, — որչափ կրնար ակնկալել ժամանակակից գրողէ մը, — գոնէ պարզ հատոր մըն ալ արտադրած չէ, որուն մէջ ժամանակագրական կարգով ղետեղւած ըլլային դէպքերն ու իրողութիւնները: Այսպիսի հատոր մը մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէր բոլոր անոնց, որոնք հայ յեղափոխութեան կեանքը ուսումնասիրելու համար, ահագին և յաճախ անյաղթելի դժուարութիւններու պիտի բաղխէին՝ ժամանակակից մամուլէն իրենց պէտք եղած ատաղձը հանելու փորձին մէջ:

Սուգարկու մտքերու այս ճշմարտախնդիր բաղձանքին գոնէ աստիճան մը զոհացում տւած ըլլալու համար է ահա, որ կը ձեռնարկենք այս աշխատանքին:

«Աստիճան մը» միայն, որովհետև խնդրի կարևորութեան ու մեծութեան լիովին համապատասխան պիտի չըլլայ մեր այս ձեռնարկը: Միութեան ամբողջական պատմութիւնը գրել՝ պիտի նշանակէր գրել ամբողջ հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը, գործ մը, որ կը պահանջէ աւելի մեծ աշխատանք ու լայն միջոցներ:

Լիակատար ուսումնասիրութեան մը բարդ գործը թողլով աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ գտնուող և կողմնակցական ամէն մեղադրանքէ զերծ ապագայ պատմագրին, մենք հոս պիտի արձանագրենք ~~հետո~~ կէտերը միայն՝ ամբողջ քսան տարւայ ընթացքին յեղափոխական ուժերու միացումին համար թափուած ջանքերուն:

Ու այսչափը, կը յուսանք, բաւական պիտի ըլլայ արդէն մտքերու վրայ ծանրացած մշուշը փարատելու: Իրողութիւններուն դէմ՝ յանդիման գտնուող խորհող անհատներու համար շատ դիւրին պիտի ըլլայ անկէ ետք, ազատիլ երկմտութենէ և որոշել իրենց գիրքը:

Այսչափը պարտական ենք՝ կուսակցական շարքերէ դուրս գտնուողներուն, աւելի մեծ պարտք մ'ունինք Երկրի յեղափոխական երիտասարդութեան, որ, կրնանք ըսել, բոլորովին անտեղեակ մնացած է արտասահմանի մէջ իր անունով կատարւած իրողութիւններուն, և այսօր, երկարատև «ձմրանինջէ» մը արթնցողի պէս, այբ ու բենէն կ'ուզէ սկսիլ ամէն բան: Ո՛րք տարակոյսէ վեր է Երկրէն հասնող միութեան ու համերաշխութեան կոչերու հեղինակներուն անկեղծութիւնը. ո՛չ ոք կրնայ կասկածով վերաբերել անոնց հանդէպ, բայց խնդիրը այսչափով չի վերջանար. հարցի լրջութիւնը պարտք կը դնէ իւ-

բաքանչիւրիս վրայ զգացումներէ չտարւիլ և հաշ-
ւըւած քայլերով ճամբայ ելլել, երէ կ'ոչեն+ աղ-
հով տել հոռիլ, հայրենասիրական գործ մը կա-
տարած ըլլալ:

* * *

Ինչո՞ւ սահմանադրութեան հաստատումէն
այսչափ ետքը կ'անդրադառնանք այս հարցին,
մինչդեռ Երկրի հայութեան համար առաջին օ-
րէն իսկ պահանջ մըն էր ան:

Այս հարցին պատասխանը պիտի տայ մեզ այս
աշխատութեան մղող երկրորդ պատճառը:

Ստուգիւ, աւելի կանուխ կատարած ըլլալու
էինք մեր այս պարտքը, բայց զանազան նկա-
տումներ արգելք եղան անոր: Այդ «զանազան
նկատումներուն» ամէնէն աւելի հարկադրողա-
կանը, հին պատմութիւնները քրքրելով կուսակ-
ցական կորստաբեր պայքարի չմղելն էր Երկրի
ժողովուրդը, որ արտասահմանեան կուսակցական
պայքարէն հեռու՝ իր ամբողջ կորովը գործին
նւիրած էր:

Մէկզի առնելով ուրիշ ամէն նկատում, միայն
այս մէկը բաւական էր, որ պէսզի մենք լուռ մը-
նայինք, յաճախ նոյնիսկ չպատասխանելով ուղ-
ղակի թէ անուղղակի մեր հասցէին արձակած
սլաքներուն, եղած կուէի հրաւէրներուն:

Այսօր, սակայն, խնդիրը հոն հասցուցին մեր
«հակառակորդները», որ մեր կողմէն լուռ թիւնը
այլևս ինքնադատապարտութիւն պիտի նշանա-
կէր:

Ու եթէ հիմա պատասխանել կ'ուզենք մենք,
այդ ալ անոր համար չէ՛, որ իսկապէս արժանա-
ւոր փոյտաններ կը տեսնենք մեր դէմը, ընդ-

հակառակը: Մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը
դարձեալ ժողովուրդն է, անկեղծներու այն բա-
նակը, որ, մեր կեանքի անցողական այս նոր շըր-
ջանին, կրնայ սխալ ճամբաներու առաջնորդել,
խաբել՝, ինչպէս խաբւած է միշտ այսօրայ այդ
անուշ-լեզու «ազգասէր»ներէն՝ հոգ չէ թէ որ-
չափ աննշան և նոյնիսկ բացասական եղած ըլլայ
անոնց դերը մեր հանրային կեանքին մէջ:

Պատասխանելով հանդերձ մեր «քննադատ»-
ներուն, մենք մեզի թոյլ չպիտի տանք գործա-
ծել անոնց լեզուն, անոնց պայքարի անազնիւ մի-
ջոցները:

Այսպէս պիտի վարւինք մենք, որովհետեւ
գաղափարի պայքարը իրենցմէ տարբեր կերպով
կ'ըմբռնենք. քննադատութեան մէջ հայնոյու-
թիւնը չէ որ կը յաղթէ. մեզի համար կան մա-
քուր և անկէ տասնապատիկ աւելի զօրաւոր մի-
ջոցներ՝ ջախջախելու համար քննադատութեան
անունով մեզի դէմ հրապարակ նետած զրպար-
տութիւններն ու իրողութիւններու բացայայտ խե-
ղաթիւրումները:

Մեր այդ զօրաւոր և անպարտելի միջոցը
ՓԱՍՏՆ է. միջոց մը, որ մենք ամէն առթիւ
գործածած ենք և որմէ ողբալիօրէն զուրկ եղած
են միշտ մեր «քննադատ»ները:

Փա՛ստ պիտի դործածենք մենք, այո՛. տե-
ղովն ու թւականովը պիտի ապացուցանենք մեր
ամէն մէկ խօսքին ճշմարտութիւնը և ոչ թէ,
մեր ընդդիմախօսներուն պէս, պիտի բաւակա-
նանք, — «Դուք՝ Դաշնակցական վարիչներ՝ դուք,
որ հայ կուսակցութիւններու հետ միութիւնը
նեւ մերժեցիք քանի քանի անգամներ (!), դուք,
որ համերաշխութիւն ընել չուզեցիք և այլն.» և

կամ, — «Միութեան մեր բաղձանքները արձագանգ չգտան ժընէվի Բիւրօյին մէջ (!)», և ասոնց պէս շատ մը փաստագուրկ և ուռուցիկ խօսքերով:

Միութեան խնդրի մասին գրելիք մեր յօդուածները կարդալու ժամանակ հարցասէր և խոհուն ընթերցողը պէտք պիտի չզգայ ամէն անգամ կանգ առնելու և հարցնելու, — ե՞րբ, ո՞ւր, ինչո՞ւ կամ ի՞նչպէս և այսպիսի շատ մը ուրիշ հարցումներ, որոնք իր առջև կը ցցւին, Հին, վերակազմեալ, և վերստին վերակազմեալ հնչակեաններու թերթերուն մէջ երևցած յօդուածներու իւրաքանչիւր պարբերութեան մէջէն:

* * *

Իբր նախարան ըսած այս քանի մը խօսքերէն ետք, կ'ուզենք շեշտել, որ միութեան կամ համերաշխութեան խնդիրը անգամ մըն ալ, և այս անգամ տակէն վրայէն քրքրել որոշելով, մեր նպատակը չէ բնաւ համերաշխութեան սկսած շարժումին առջև արգելքներ գլորել — անոր առջև արդէն բաւական շատ արգելքներ կան դիզուած — կամ պաղ ընդունելութիւն մ'ընել Երկրի ծոցէն հասնող «կոշ»երուն, այլ պարզապէս անհերքելիօրէն ապացուցանել թէ՛ ո՞վ եղած է միութեան բազմաթիւ բանակցութիւններու վիժումին պատճառը անցեալին մէջ. Դաշնակցութիւնը, թէ՛ հնչակեան գանազան հատուածները:

Մենք համոզուած ենք, որ այս պատասխանատու հարցին ա՛յնչափ աւելի ծանրախոհութեամբ և հաստատուն քայլերով պիտի կարենանք մօտենալ, և միանգամ ընդմիջտ ու յաջողութեամբ լուծել զայն, որչափ հիմնովին ուսումնասիրած

ըլլանք մինչև հիմա այնչափ ձախողութիւններու հանդիպած այս բազմաշարքար հարցը:

Եթէ այս առաջին յօդուածով հարևանցիօրէն պատասխանեցինք գանազան թերթերու մէջ Դաշնակցութեան հասցէին ուղղուած վրան-բաց գըր-պարտութիւններուն, ինչպէս վերը դիտել տւինք, պարզապէս լուռ մնացած չըլլալու համար էր միայն: Յաջորդական բոլոր յօդուածներուն մէջ մենք ամէն ջանք իզործ պիտի դնենք խուսափելու համար արդարացի, բայց կուսակցական կոյր կիրքեր գրգռելու ընդունակ սուր բացատրութիւններէ:

Իյնալ կոյր և աննպատակ պայքարի մէջ, ծաղրել պիտի նշանակէր հայկական արդի տազ-նապալից կացութիւնը:

Մրտանց կը բաղձայինք, որ վերջին անգամն ըլլալով այս գրչամարտին հրաւիրէին մեզ մեր «Հակառակորդ»ները, և խրատուած ուրիշի հարուածումին մէջ իրենց բարձրացումը տեսնելու յուսահատ և ապարդիւն փորձերէն, նւիրէին շինարար աշխատանքի, որո՞վ միայն կազմակերպութիւն մը կրնայ բարձրանալ և արժանաւոր կերպով դիրք գրաւել կեանքի մէջ:

1909 Մայիս 20

Առաջին ֆայլը

Սուսելէ առաջ յեղափոխական կուսակցութիւններու միջև միութեան համար առնւած առաջին քայլի մասին, անհրաժեշտ կը նկատենք համառօտակի ներկայացնել մեր ընթերցողներուն՝ այդ «առաջին քայլը» պատրաստող ազդակները, ուրիշ խօսքով, Հայ Յեղ. կուսակցութիւններու ծագման համառօտ պատմութիւնը:

Տասնեկիններորդ դարու երկրորդ կէսի սեմին վրայ, երբ դարերու ստրկական քունը քնացող հայութեան զարթնումի ժամը կը հնչէր Աբովեաններու, Նալբանդեաններու և Սրբիմեաններու փայլուն գործնէութեամբ մեր հանրային կեանքին մէջ, հայութիւնը կ'սկսէր ապրիլ նոր կեանք մը, հայ պատմութեան մէջ ոսկետառ կ'արձանագրուէր թւական մը — Հայկական Վերածնութեան թւականն էր ատ:

Արթնցող հայը զգաց իր վզին վրայ բռնակալութեան զազիր լուծի ամբողջ ծանրութիւնը, բայց քիչեր միայն համաձայնեցան այդ լուծը խորտակելու կտրուկ միջոցներուն վրայ: Սոհեմութեան, հլու-հպատակութեան, և ստրուկ համակերպութեան կողմնակիցները շատ ու շատ էին դեռ:

Բաւական քրտինք ու արիւն թափել հարկ եղաւ, համողելու համար խոհեմականները, ազատութիւնը մուրալ ուզողները թէ՛ կ'սէջ միակ

միջոցն է, որով ազատութեան կրնայ տիրանալ ստրուկը:

Պէրլինի վեհաժողովով հայերուն ի դերն ելած մեծամեծ յոյսերը աւելի ուժգին հնչել տւին զէնքի դիմելու անհրաժեշտութեան համար եղած կոչերը: Ինչ որ կարելի չեղաւ ստանալ արցունքով ու խնդրանքով, կորզել՝ պէտք էր արիւնով ու զէնքով:

Եւ 80-ական թւականներուն, մենք կը տեսնենք «անհատ» պայքարողներ յանձին Յունօսներու, Ժիրայրներու և Արաբօներու, որոնք իջնելով կուռի դաշտ, խթանեցին Թիւրքահայ ժողովուրդին մէջ մրափող գիտակցութիւնը և զայն դրին կուռի ճամբուն մէջ:

Կուռողներու կենդանի քարոզը և Հայաստանի մէջ շրջող յեղափոխական առաքեալներու գործնէութիւնը, արագ կերպով դէպի հաղթանակ առաջնորդեցին՝ գիտակցութեան հասած և կըուելու պատրաստ սերունդը: Սկսան հաստատուիլ համախոհներու միութիւններ, կուռող ուժերու միջև համերաշխութեան կապեր:

Յեղափոխական անդրանիկ գործիչներէն Մ. Փորթուգալեան, 1885-ին արտասահմանի մէջ հրատարակելով «Արմէնիա» թերթը՝ սկիզբը դրաւ հայկական շարժումի գրաւոր պրօպականտի շարժանին: Յեղափոխական գործնէութիւնը կ'սկսէր կազմակերպումի ճամբուն մէջ մտնել:

Հայաստանի մէջ, Պօլիս ու արտասահման կազմուած և հայ դատին համար պայքարող ուժերը մէկ դրօշի տակ խմբելու առաջին փորձը կ'ընէ 1886-ի յունիսին, Լօնտօնի մէջ տեղի ունեցած համագումարը: Գաղափարներու զանազանութիւնը այնչափ մեծ էր սակայն այդ անդ-

րանիկ համագումարի մասնակցողներուն միջև, որ կարելի չէր յաջող ելք մը սպասել անկէ: Այս համագումարը թէև անմիջական արդիւնք մը չունեցաւ, բայց ճամբաները պատրաստած եղաւ մասամբ, որպէսզի երեք տարի վերջը կազմուի «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն»-ը:

Թէ «Արմէնիա»-ն և թէ «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն»-ը որոշ, հիմնական ուղղութիւն մը չունէին, որուն հետեւէին անշեղ երկուքըն ալ տարտամ դրութեան մը մէջ էին: Կեանքը կը քայլէր սակայն, և առաջնորդողի, օրւայ հասունցած պահանջներուն գոհացում տալու կարող ուժի մը պէտքը կը շեշտէր օրըստօրէ:

1887-ին, «Արմէնիա»-ի ուղղութենէն դժգոհ եղող աշխատակիցներ կը հիմնեն յեղափոխական նոր օրկան մը՝ «Հնչակ» անունով՝ Ա. Նազարբէկեանի խմբագրութեամբ, որու որդեգրած և քարոզած գաղափարները համակիրներու աւելի լայն շրջանակ մը ստեղծելով, տարի մը ետքը, 1888ին, կը կազմուի Հնչակեան կուսակցութիւնը:

«Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն»ը կ'ըսկըսի տեղի տալ Հնչակեան նորակազմ կուսակցութեան առջև:

Յեղափոխական կենդանի գործը արագօրէն կ'աճէր Երկրին մէջ. անոր մեծ զարկ տուաւ նահատակումը յեղափոխական անդրանիկ մարտիկներէն վարդան Գօլօշեանի և Յովհաննէս Ազրիպասեանի, որոնք վառւած Հայրենասիրական նըւիրական հուրով և մօտէն ծանօթ Մայր-Հայրենիքի ցաւերուն, որոշած էին «Հայդուկային խումբ կազմել, պտտիլ ամբողջ Տաճկահայաստանը, կըուել և արթնցնել թմրած հայութիւնը»: Զի հասան դժբախտաբար իրենց նպատակին, ինկան

կէս ճամբան: 1889-ի գարնան, երբ Երկիր կը մտնէին Վանեցի ուրիշ երիտասարդի մը ընկերակցութեամբ, Չուխ-Կէտուկի մէջ ընդհարում ունենալով զապթիէներու հետ, հերոսական պայքարէ մը վերջ նահատակեցան յուսիս Յ-ին: Ապարդիւն չանցաւ սակայն յեղափոխական այս գոյգ ուսկիւրաներու նահատակումը, անոնք բացին «Գիտակցաբար արիւն թափելու ճամբան»:

Յեղափոխական շարժումը այսպէսով կը մըտնէր իր «ցոյց»ի շրջանը. 1890-ին տեղի կ'ունենային Կարինի յուզումները և Պօլսի ցոյցը՝ աւելի ուժգնօրէն ցնցելով գաղափարական երիտասարդութիւնը:

Գործի ծաւալումով՝ աւելի կը մեծնար պահանջը, որուն գոհացում տալ՝ վեր էր Հնչակեան ուժէն: Հայ կեանքի յարածուն պահանջները պէտք ունէին զօրեղ և կենսունակ կուսակցութեան մը, որ սկսած էր կազմել արդէն:

1890-ի ամառը, Կարինի և Պօլսի ցոյցերու թարմ ու ցնցող տպաւորութեան տակ, յեղափոխական գանաղան խմբեր և յայտնի անձնաւորութիւններ քով քովի կ'ուզան Կովկասի մէջ և երկար խորհրդակցութիւններէ ետք՝ կը համաձայնին ձուլիլ իրարու մէջ՝ նորանուն դրօշի մը տակ:

Այս խորհրդակցութիւններուն մասնակցելու համար, Պօլսէն Կովկաս դնացած էր նաև Հնչակեան կեդրոնի ներկայացուցիչ Սանազատեան, որ նոյնպէս կը համաձայնի միանալ նորակազմ յեղափոխական Դաշնակցութեան:

Առնւած էր միութեան առաջին քայլը, վերջապէս իրականացած էր տարիներէ ի վեր բազմ-

ձացած միութիւնը՝ նոյն նպատակին համար գործող յեղափոխականներուն:

Միացեալ կուսակցութիւնը «Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութիւն» անունով կը գործէր արդէն, երբ «Հնչակ»ի խմբագիր Նազարբէկեան ստանալով միութեան պայմանները, իբր պատասխան՝ հետեւեալը կը հեռագրէ Կովկաս՝ Հնչակեան ներկայացուցիչին. — «C'est enfantillage» (Այդ տղայութիւն է): «Միապետ»-ի մէկ կտրուկ, յանդիմանական հրամանը բաւական կ'ըլլայ ջուրը ձգելու համար միութեան այս առաջին քայլը:

Կ'անցնին ամիսներ, և Դաշնակցութիւնը կը սպասէ լսել Նազարբէկեանի «չափահաս»ի պայմանները: Ամբողջական գաղափար մը տալու համար այդ ամիսներու լուութեան յաջորդող միութեան այս առաջին փորձի երկրորդ շարժումի մասին, հոս կ'արտատպենք «Դրօշակ»ի 1899 ապրիլ 15-ի յաւելածէն այդ խնդրին վերաբերող կտոր մը. —

«Անցան դրանից յետոյ շաբաթներ, ամիսներ, և ահա Դաշնակցութեան Կեդրոնական Վարչութեանը (այն ժամանակ ապակեդրոնացում դեռ չէր ընդունւած) ներկայացաւ մի ուրիշ պարոն (Մ.), ունենալով իր ձեռքին Հնչակեան Կուսակցութեան երկու պատասխանատու մարմիններից իրեն տրւած գրաւոր լիազօրութիւնները՝ մեզ հետ բանակցելու և համայնութեան վերջնական պայմանները տեղն ու տեղը որոշելու համար: Այդ լիազօրութիւններից մէկը կրում էր Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնի կնիքը, միւսը՝ «Հնչակ»-ի խմբագրութեան: Կրկին սկսեցին խօսակցութիւններ: Պաշտօնա-

կան ներկայացուցչին միացաւ վերոյիշեալ ան-
 յաջող բանակցողը (ն.), ու վերջիվերջոյ մշակ-
 ւեցին համաձայնութեան նոր պայմաններ, որ-
 ընք — երկու օրինակ — ստորագրեցին թէ
 դաշնակցականների և թէ հնչակեան երկու
 ներկայացուցչների կողմից: Համաձայնութեան
 թղթի այդ օրինակներից մէկը մնաց մեր վար-
 շութեան մօտ, միւսը յանձնեց հնչակեան լի-
 ազօրին ուր հարկն է ուղարկելու համար: Ի՛նչ
 եկաւ այդ երկրորդ օրինակի գլխին — մինչև
 այժմս էլ յայտնի չէ մեզ: Փաստը սա է սա-
 կայն, որ այն ժամանակ, երբ մենք ամէն
 բան վերջացած համարելով՝ դրամ էինք փո-
 խադրում «Հնչակ»-ի խմբագրութեանը և ըս-
 պասում միայն թերթի մէջ միութեան յայ-
 տարարմանը, — մի գեղեցիկ օր, ստացանք
 «Հնչակ»-ի խմբագրութիւնից... համաձայնու-
 թեան նոր պայմաններ... Ի՛նչպէս կարող էր
 պատահել այս ամէնը — դա մի հանելուկ է,
 որը դուցէ մասճ կարող են պարզել պայմա-
 նագիրը ստորագրող հնչակեան մի ներկայա-
 ցուցիչը (ն.) և մի երրորդ հնչակեան (Հ. ն.),
 որոնք, իբրև արդէն մեզ հետ միացածներ,
 թէև կովկասից մեկնեցան դաշնակցական գոր-
 ծերով, բայց միանգամայն անսպասելի կերպով
 փոխանակ իրենց յանձնարարած տեղը գնա-
 լու՝ ծռել էին իրենց ճանապարհը դէպի «Հըն-
 չակ»-ի խմբագրութիւնը... Ինչևիցէ, բայց
 յիշեալ նոր պայմանները այնքան հեռու էին
 արդէն ընդունւած և ստորագրւած պայմանա-
 գրից և այնքան վրդովիչ, որ կարող էին անել
 միայն այն, ինչ արեցին — այլ է՝ վերջնապէս
 վիժեցնել միութեան խնդիրը...

Այսպէս, միութեան այս խոստմնալից բա-
 նակցութիւնները իրարու ետեւէ ջուրը կ'իյնան և
 չնորհւի! Մայր-հնչակեանութեան յեղափոխական
 հաստատուն! նկարագրին, նոյնիսկ կը քանդւի
 պաշտօնողէն Կն+... միութիւնը, երկու ամուսյ
 կարճատև կեանք մ'ունենալէ ետք:

«Հայ Յեղափոխականներու Դաշնակցութիւն»ը
 արդէն մէկ մարմին կազմած՝ կրճատեց յոգնա-
 կիւր ներ մասնիկը և «ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇ-
 ՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ» անունով շարունակեց իր գործ-
 նէութիւնը, իբր ԾՆՈՒՆԴ ՄԻՈՒԹԵԱՆ:

Դառնապէս յուսախար՝ միութեան կամ հա-
 մերաշխ գործակցութեան այս առաջին անյաջող
 քայլէն՝ Դաշնակցութիւնը յուսահատի աչքով շի
 նայեցաւ բնաւ յեղափոխական ուժերու միացման
 խնդրին և իր գործնէութիւնը հիմնեց համերաշ-
 խութեան սկզբունքին վրայ, ինչպէս որոշ կեր-
 պով կ'երևի «Դրօշակ»ի առաջին համարէն իսկ
 (1891, Մայիս) ուր հրատարակւած յայտարարու-
 թեան մէջ կ'ըսէ. —

«Վերև մենք բերինք համառօտ ձևով այն
 գանազանութիւնը՝ գոյութիւն ունեցող օրգան-
 ներից, որ ստիպում է մեզ երևան գալ մի նոր
 օրգանով, սակայն, որչափ շահաւորաբար ուղ-
 ղութեամբ նրանցից, այնուամենայնիւ մենք
 ուզում ենք նրանց հետ ընկերական յարբերութեան
 մէջ լինել, որովհետև բոլորս էլ կուուսմ ենք մի
 ընդհանուր թշնամու դէմ:»

Դժբախտաբար ձեռքի տակ չունինք միութեան
 պայմանագրին պատճէնը, որպէսզի միութեան
 պայմաններու մասին ալ կարենք ճշտութեամբ
 զարտար մը տալ մեր ընթերցողներին:

9477-1000 (909-61)

վերը մէջ բերւած կտորներէն որոշապէս կարելի է եզրակացնել սակայն որ, եթէ Հնչակեանները հաւատարիմ մնացած ըլլային իրենց ուխտին, դաշնակցած յեղափոխականները պիտի ունենային միայն մէկ օրկան, «Հնչակ» կամ ուրիշ նոր թերթ մը, քանի որ միութեան կնքումէն ետք, դաշնակցականները դրամ սկսած են խըրկել «Հնչակ»-ի խմբագրութեան, և միութեան խնդրի վիժումէն ետքը միայն ստիպւած կ'ըլլան երևան գալ նոր օրգանով մը:

Յեղափոխական ընդհանուր միութեան հակառակող և անոր մէջ առաջին հերձուածը առաջ բերողը Հնչակեանութիւնն է, ուրեմն, յանձին նագարբէկեանի, որ իր փառամոլութեան զոհեց ամբողջ ազգի մը շահը:

Դաշնակցութիւնը առջին շահը նկատի ունէր միութեան խնդրի իր այս հետապնդումին մէջ, իսկ Հնչակեան պետը կամ պետերը՝ առջին շահը՝ ա՛յս էր երկուքին միջև գտնւած տարբերութիւնը, և, ինչպէս հետզհետէ պիտի հաստատենք, ա՛յս ալ մնաց մինչև մեր օրերը, առաջինը բարձրացնելով «Ազգային կազմակերպութիւն», «Պաշտպան Հայրենեաց» մակդիրներն ստանալու արժանի աստիճանին, իսկ երկրորդը առաջնորդելով բաժանումէ բաժանում, խորխորատէ խորխորատ...

Մէկը միութեան սաղմը ուռճացնելու յարմար հողը ունէր իր մէջ, իսկ միւսը՝ անմիաբանութեան, քայքայումի սաղմը:

Հնչակեան առաջին պառակտումը

Միութեան անդրանիկ բանակցութիւններու վիժումէն ետք, Դաշնակցութիւնը շարունակեց ի՛ր անկախ գործնէութիւնը, Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ իրը: Թէև ցաւալի էր ուժերու այս ջլատումը, բարերախտութիւն մը եղաւ գոնէ ա՛յն իրողութիւնը, որ այդ թւականէն իսկ բաժնւեցան երկու կազմակերպութիւններու գործնէութեան սահմանները, որով՝ եթէ միութեան բարիքները զլացւեցան հայրենիքին՝ գոնէ իրարու գործ խանգարելու և երկրի ծոցին մէջ իսկ կուսակցական աղէտաւոր բարդութիւններ առաջացնելու չարիքը խնայւեցաւ անոր:

1896-ին տեղի ունեցաւ Հնչակեան կուսակցութեան առաջին պառակտումը:

Հնչակեան պառակտումներու և ներքին արիւնահեղ պայքարներու մասին խօսիլ՝ թերևս ումանց համար նիւթ է շեղում նկատելի, սակայն, միութեան կամ համերաշխութեան պատմութիւնը ա՛յնչափ սերտ առնչութիւն ունի այս հարցին հետ, որ աննպատակ աշխատանք մը կատարած պիտի ըլլայինք միութեան խնդրի չոր ու ցամաք պատմութիւնն ընելով, քանի որ առանց այդ տըխուր և հայ յեղափոխական կեանքի բացասական կողմերը քրքրելու, գրեթէ անկարելի պիտի ըլլար ընթերցողին ծանօթացնել այն հիմնական պատճառները, որոնք անյաջողութեան մատնեցին յեղափոխական ուժերու միութեան և նոյնիսկ համերաշխ գործունէութեան ամէն փորձ:

Տեսնենք ուրեմն, հարևանցիօրէն, թէ ի՞նչ եղաւ Հնչակեան կուսակցութեան կեանքն ու յեղափոխական գործնէութիւնը մինչև 1896, ու ինչպէս պատրաստեցաւ առաջին պառակտումը:

Գում Գափուի ցոյցով (1890) Հնչակեան կուսակցութիւնը սկիզբը դրաւ իր «ցոյց»-ի գործնէութեան, որ տեւեց մինչև 1896, և որմէ ետք ինչպէս պիտի տեսնենք, դադրեցաւ այլևս անոր յեղափոխական գործնէութիւնը: Հնչակեան կուսակցութիւնը անկարող հանդիսացաւ գոնէ մասամբ բաւարարութիւն տալու Երկրի յեղափոխական պահանջին, չունեցաւ Հայաստանի ծոցին մէջ իր համբաւին համապատասխան կազմակերպութիւն՝ ժողովուրդը զինելու և կազմ ու պատրաստ պահելու զայն՝ գալիք փոթորիկներուն հանդէպ:

Այս իրողութեան իբր փայլուն ապացոյց՝ 1895-ի Սասունի ապստամբութիւնը, որուն թէև զեկաւար կը հանդիսանար Մուրատ (Համբարձում Գոյաձեան), սակայն Հնչակեան ուժի գրեթէ չգոյութեան պատճառով, հարկադրեցաւ զիմեւ Դաշնակցութեան: Դաշնակցութիւնը, համաձայն գործին շուրջ համերաշխելու իր հիմնական սկզբունքին, առանց կուսակցական ներդրումութեան, սիրով ընդունեց Մուրատի զիմումը և պիտի տար անոր բարոյական ու նիւթական ամէն օժանդակութիւն, եթէ Մուրատը համաձայնէր առաջարկած միակ պայմանին, — այն է օժանդակութիւնը ստանալէ ետք, հաշիւ տալ Դաշնակցութեան: Դաշնակցական ձեռնհաս Մարմինը հարկադրած էր հաշիւ պահանջել Մուրատէն, քանի որ, ինքն ալ իր կարգին հաշիւ պէտք էր տար Դաշնակցութեան գերագոյն մարմ-

նին: Մուրատ չընդունեց սակայն այս պայմանը, առարկելով որ ինք ի՛ր կազմակերպութեան միայն պարտական է հաշիւ տալ: Վերջ ի վերջոյ ստիպւած եղաւ սակայն որոշ պայմաններով ապահովել սահմանագլխի մեր կօմիտէներուն օժանդակութիւնը: Մուրատի ձեռքակալութենէն ետք, անոր զինակից Դժոխքն ալ զիմեց Դաշնակցութեան և անոր օժանդակութեամբ ատեն մը գործելէ ետք Տարօնի մէջ իբր «Հնչակեան», բոլորովին յարեցաւ Դաշնակցութեան: Հնչակեանները միայն մէկ անգամ փորձեցին 15-16 հոգիէ բաղկացած խումբ մը անցնել Երկիր, բայց յեղափոխական հմտութեան զգալի պակասի պատճառով, ամբողջ խումբը ձերբակալեցաւ՝ առանց զիմադրութեան:

Հակառակ Հնչակեան կուսակցութեան հըռ-չակւած ծաւալին, Երկրի մէջ, գիտենք թէ առնոք չկրցին ամենաթեթեւ զիմադրութիւն ցոյց տալ 95-96-ի Մեծ Աղէտի օրերուն: 1895-ի Պօլսի ցոյցը աւելորդ անգամ մըն ալ երևան հանեց թէ՛ Հնչակեանները ո՛րչափ անվարժ էին կազմակերպւած կուրի: 96-ի Զէյթունի ապստամբութիւնը, որ այնչա՛փ չահագործեցաւ իբր Հնչակեան ձեռնարկ, յայտնի է արդէն թէ ժողովրդեան ձեռնարկ, յայտնի է արդէն թէ ժողովրդային ուժերով ստեղծւած գործ մըն էր, և Հնչակեան կեդրոնը ո՛չ միայն բաժին չունէր անոր մէջ, այլ նոյնիսկ իր նպատակին շէր հասցուցած հըռ-չակեան այլևայլ մարմիններէ Զէյթունի համար զրկւած գումարները:

Մայր Երկիրն հետ գօրաւոր ոչ մէկ կապով միացած Հնչակեան կուսակցութիւնը, բնական էր որ, «ցոյց»երու շարքուցիշ ազդեցութեան շնորհիւ, ատեն մը պահել կարենալէ ետք իր գոյութիւնը, սկսէր տատանիլ իր խախուտ պատւանդանին

վրայ, տեղի տալու համար Դաշնակցութեան՝ իբրև հայ կեանքի պահանջներուն գոհացում տալու կոչւած Բոլ կազմակերպութեան:

Եթէ Հնչակեան կուսակցութիւնը չկրցաւ կենալ իր գիրքի բարձրութեան վրայ, պատճառը փնտոելու է կազմակերպական այն խախուտ դըրութեան մէջ, որուն վրայ հիմնած էր ան իր գործնէութիւնը: Երկրի իրական պէտքերուն անտեղեակ երկու երեք հոգիէ բաղկացած Կեդրոն մըն էր, որ կը վարէր ամբողջ կազմակերպութեան ղեկը, համաձայն իր քմահաճոյքին: Հետեւորդներու հսկայ բանակը կրաւորական ուժ մըն էր սոսկ: Կազմակերպական այս թուլութիւնը շուտով ունեցաւ իր բացասական ազդեցութիւնը՝ կուսակցութեան ներքին — բարոյական կեանքին վրայ: Ոչ միայն պարզ անդամներու շարքերուն մէջ դիւրութեամբ մուտք գործեցին հասարակ խաչագողներ և ամէն կարգի բախտախնդիրներ, այլ նոյնիսկ Կեդրոնին մէջ յաջողեցան ոտքի տեղ ընել լրտեսներ ու մատնիչներ: Օրինակ, Ա. Արփիարեան, որու Պօլսի Հնչակեան մասնաճիւղին մէջ մտած և գործօն դեր իսկ ստանձնած ըլլալուն դէմ պաշտօնապէս բողոքելով հանդերձ, Կեդրոնը ովսանաններով ընդունեց այդ նոյն Արփիարը՝ անոր առջև բանալով նոյնիսկ կուսակցութեան թերթերու՝ «Հնչակ»-ի և «Ապտակ»-ի էջերը, երբ ան արտասահման անցնելով Լօնտօն զնաց:

Մեր նպատակն ըլլալով կուսակցութիւններու մասին միայն իօսիլ, պիտի չդառնանք անհատներու շուրջ. բայց որովհետև Ա. Արփիարեանի անձը, անոր ներկայութիւնը Հնչակեան կուսակցութեան և նոյնիսկ անոր Կեդրոնին մէջ,

կարևոր դեր մը խաղցած է միութեան բանակցութիւններու անյաջողութեան մատնելուն մէջ և նոյնիսկ պատճառներէն մէկը եղած է Հնչակեան առաջին պառակտումին, հոս կուգենք համառօտակի ներկայացնել անոր վրայ ծանրացած ամբաստանութիւնները:

Արփիարեան 1890-ին Կովկաս կ'երթայ Խորէն Նարպէյը և Երեւան պաշտօնով: Երկրորդութեան պատրուակով ձեռք կը ձգէ 2,000 ռուբլի և Պօլսի մէջ իր բանտարկութեան միջոցին կ'ամբաստանէ Խորէն Նարպէյը, Վահրամ պէյ Տատեանը և Տօք. Թիրեաքեանը՝ իբրև յեղափոխական, և շնորհիւ այս ծառայութեան՝ երբ ազատ կ'արձակուի, կը խմբագրէ իր հոշակաւոր «մեղայագիրը» որ «Արևելք»ի 1891 Յունվար 12/24ի թիւին մէջ բռնի հրատարակել կուտայ: (Տես «Ապտակ», 1897 Փետրվար):

Այս և ասոնց հաւասար ծանրակշիռ ուրիշ ամբաստանութիւններու տակ գտնուած է Արփիարեան, որոնք հոս թւել աւելորդ նկատելով՝ ըսենք միայն որ Հ. Յ. Դ. Պօլսի Կեդր. Կօմիտէն իր պատճառաբանած վճռագիրը կ'արձակէր անոր դէմ, որ 1895 Դեկտ. 26-ին տերրօրի անյաջող փորձին ենթարկուելէ ետք, 1896 Փետրվարին, ոստիկանութեան օգնութեամբ, կ'անցնի արտասահման՝ գրկաբաց ընդունուելով Հնչակեան կեդրոնէն:

Շատ չանցած, Լօնտօն հասնելէն երկու երեք շաբաթ վերջը, Հնչակեան կեդրոնին ալ կասկածը իր վրայ կը հրաւիրէ Արփիար, և լրտեսելով՝ «ակնյայտ կ'ըլլայ ու կ'ապացուցուի Արփիարեանի լարած դաւերն ու էնթրիքները:» Արփիարի վրայ ծանրացած այս նոր ամբաստանութիւններուն

պատճառով՝ ան կ'արտաքսւի Հնչակեան կուսակցութենէն՝ Նաղարէկեանի, Տամատեանի, Աղասիի և Ապահի (վերը յիշւած լրտեսութեան գործը ստանձնած էին վերջին երկուքը) ստորագրութիւնը կրող վճռագրով (1896, Ապրիլ 31) :

Ահա՛ վիճակը Հնչակեան կեդրոնին, որուն յանձնւած էր ազգի մը ճակատագրին հետ գործունենալու չափ պատասխանատու պաշտօն : Կեդրոնի մէջ տիրող բարոյական այս մթնոլորտը՝ իրաւունք կուտայ խումբ մը Հնչակեաններու, 1897 Մարտ 30-ին հանած իրենց մէկ շրջաբերականին մէջ գրել. «Կեդրոնը... աւելի կը նմանի Ելուորգի, քան թէ կեդրոնի, և հոն տիրող «ռէժիմ»ը սուլթանականէն տարբերութիւն չունի» :

Փոխադարձ կասկածներն ու ապացուցւած ամբաստանութիւնները Հնչակեան պետերը կը դնեն իրարու հանդէպ թշնամական դիրքի մը մէջ. կուսակցութեան մէջ կ'սկսին կազմել ընդդիմադիր տարրերը՝ արագաքայլ դիմելով դէպի պառակտում :

Այս էր կացութիւնը, երբ պիտի գումարէր կուսակցութեան Ընդհանուր ժողովը. մինչ մէկ կողմէն ժողովի պատրաստութիւնները կը տեսնէին, միւս կողմէն, Արփիարեան, չուզելով համակերպիլ իր դէմ արձակւած վճռին, Փարիզ մեկնած՝ իր շրջանակը կը կազմէ, կուսակցութիւնը «ադատելու» համար Նաղարէկեան կեդրոնի բռնակալ լուծէն :

Ընդհանուր ժողովի նախընթացին, Հնչակեան երկու հատուածները որոշւած էին արդէն, մնացած էր միայն պաշտօնական յայտարարութիւնը : Այս միջոցին, կեդրոնի հանած շրջաբերականէն կ'երևի որ Ընդհ. ժողովի ամենածանր խնդիրը

պիտի ըլլայ Պօլսի դրամներուն խնդիրը*), իսկ ընդդիմադիրները իրենց շրջաբերականով ժողովի կարևորագոյն գրադումներէն մէկը կը նկատեն «Կեդրոնի 9 ասրւան համարը առնել և ընտրել նոր կեդրոնական վարչութիւն» :

1896 Օգոստոս 20-ին կը գումարէր ընդդիմադիրներու ընդհ. ժողովը, որուն կը մասնակցին գրեթէ բոլոր Հնչակեան գործիչները : Հնչակեան կեդրոնի կողմնակիցները Աեպ. -ի սկիզբները կը գումարեն առանձին ընդհ. ժողով, այսպիսով իբր կատարւած իրողութիւն հրապարակ հանելով Հնչակեան պառակտումը :

Այս պառակտումը, արդիւնք իրերու բնական ընթացքին, կ'ակնկալէր որ ունենար օգտակար հետեանքներ հայ յեղափոխութեան համար, իրական մաքրագործումը տեղի ունենար, դո՛ւրս նետէին կուսակցութեան փտած մասերը : Ժողովուրդը յուսախաբ եղաւ. մէկի տեղ երկու կուսակցութիւն տեսաւ հիմա իր դէմ, որոնք չարունակեցին իրենց գոյութիւնը՝ առանց մաքրագործւելու, ապականութեան կոյտը խնամքով պահած իրենց ծոցը :

Այս տխուր իրողութեան առաջ մարդ ակամայ այն եզրակացութեան կը հասնի, թէ երկու կողմն ալ մասնաւոր ջանք ի գործ դրին բաժա-

*) Պօլսի մասնաճիւղը, Արփիարի օրով, բռնի դրամ հանգանակելով ձեռք բերած էր 15-20,000 ռսկի մօտ գումար մը, որուն հաշիւը ներկայացուցած չէր սակայն կեդրոնին և վերջինիս «կըրկնակի դիմումներուն» վրայ միայն 1400 լիբայի գումար մը կը հասցնէ կեդրոն :

նումը փութացնելու, որպէսզի խուսափէին ընդհանր հնչակեան ժողովի մը առջև իրենց հաշիւը տալէ, և իրենք իրենց մէջ պարտկէին ամէն բան...

Պառակտումէն վերջ կ'սկսի անվերջ բանակաւ երկու հատուածներուն միջև, կ'ըլլան փոխադարձ մերկացումներ: Նոր հնչակեանները «Դատապարտութեան վճռագիր» մը կը հանեն հին կեդրոնին դէմ, 1896 սեպտ. 9-ին, ուր ի միջի այլոց կ'ըսեն.

«Նկատելով որ իրենց ձեռքը ունենալով բաւական քանակութեամբ զէնք և ռազմամթերք, հակառակ իրենց խոստումներուն ո'ւէլ լուրջ ձեռնարկ չեն ըրած այդ զէնքերը երկրի այս կամ այն մասնաճիւղին հասցնելու, մինչդեռ թէ՛ Սոսոնի, թէ՛ Փոփր-Հոյի և թէ՛ Կիւնկիոյ մասնաճիւղերը թախանձագին զէնք ուզած են իրենցմէ, շատ անգամ ներմուծելու միջոցներն իսկ ցուցնելով և մի քանի տեղերէ դրամ ուղարկելով:

«Նկատելով որ Սասունի շարժումներու ժամանակ ո'ւէլ դրամական կամ ուրիշ կարգի օգնութիւն չեն խրկած՝ հակառակ տեղին գործիչներուն պահանջներուն:

«Նկատելով որ Սասունի և ...-ի համար ...-էն խրկած երեք հարիւր յիսուք (350) ոսկին և ...-էն խրկած երկու հարիւր (200) ոսկին յատկացւած նպատակին չեն գործածուած:

«Նկատելով որ Սասունի ապստամբութեան համար Ամերիկայի Մասնաճիւղերէն եկած գումարները և Սասունի տառապեալներուն համար Լօսէնսի մասնաճիւղէն եկած երեք հարիւր ութը (308) ոսկին, ինչպէս նաև Ամերիկայի

միւս մասնաճիւղերէն այս նպատակաւ եկած գումարները իրենց նպատակներուն չեն գործածուած:

«Նկատելով որ ... զէնք խրկելու համար իրենց խրկած հարիւր վաթսուն (160) ոսկին չեն գործածած յատկացւած նպատակին:

«Նկատելով որ հակառակ իրենց դրաւոր խոստումներուն, գոր ըրած են Կիլիկիոյ ընդհանուր ներկայացուցչին և բերանացի խոստումներուն, գոր ըրած են Պն. Ապահին, չեն խրկած իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած զէնքը և ռազմամթերքը, և նոյնիսկ այդ մասին ամենափոքրիկ ջանք մ'անգամ չեն ըրած:

«Նկատելով որ Կիլիկիա խրկելու համար ...-էն իրենց հասած հազար հարիւր վաթսուն երեք (1163) ոսկիէն միան 650 ոսկին խրկած են, այն ալ շատ ուշ և շատ ձախող կերպով:

«Նկատելով որ Զէյթունի ապստամբութեանէն առաջ, ապստամբութեան միջոցին և ապստամբութենէն վերջ, իրենք ստացած են դրամական կարևոր գումարներ դանազան կողմերէ, ինչպէս Պօլսէն, Ամերիկայէն և ուրիշ տեղերէ, ուղղակի Զէյթունցիներուն հասցնելու նպատակաւ, սակայն իրենք այդ դրամներուն շատ աննշան մէկ մասը միայն խրկած են Զէյթունի»:

Ամբաստանութիւնը այսչափով չի վերջանար. հին հնչակեան կեդրոնը ոչ միայն օժանդակած չէ յեղափոխական կենդանի գործին, այլև.

«Երբեք մտածած չեն Երկրին մէջ թէ՛ գործող և թէ՛ բանտարկուած գործիչ-ընկերներուն նիւթական թշուառութեան մասին, և որոնց դրամական օգնութիւններ բոլորովին զլացած

են : Նոյնիսկ Հակառակ իրենց եղած դիմումներուն , մերժած են խրկել փոքրիկ գումարներ , բանտերու խորը հիւժող թանկագին ընկերներ ազատելու » :

«Նկատելով որ Հաշետումարներ չունին , որով կարելի ըլլայ հաստատել թէ՛ կուսակցութեան դրամները խղճմտօրէն գործածուած և կուսակցութեան նպատակին յատկացուած են : Մինչ կուսակցութեան դրամը մեծ մասամբ անդէր րեւը թիւսած ըլլալը յայտնուած է » :

Նոյն վճռագիրը կ'ամբաստանէ նաև Հնչակեան հին կեդրոնը , 1895 Սեպտ . 30-ի ցոյցին համար , հետևեալ նկատումներով .

«Նկատելով որ Պօլսի Սեպտ 18/30-ի ցոյցը կազմակերպելու հրահանգ տուած են արայ Բերբալին նպատակաւ ըլլալուն հինգիւն համուած Բը օսենալու և արանց նկարողութեան արանալու արանալու հանգամանքները , Հակառակ իրենց արուած խորհուրդներուն :

«Նկատելով որ Պօլսի այս ցոյցին առթիւ Երկրի զանազան կողմերու մասնաձիւղերուն զգուշացուցիչ հրահանգներ չեն խրկուած , որով Երկիրը ցոյցին բոլորովին անտեղեակ ըլլալով , չէ կարողացած անձնապաշտպանութեան պատրաստել , ասորի և զանգացած է յակնբանակն կործանելու :

Այս ծանր ամբաստանութիւններէն ետք , նոր Հնչակեանները կ'սկսին հրատարակել նոր «Հնչակ» մը , զիրենք ներկայացնելով իբր հարազատ Հնչակեան : Հին Հնչակեան Պատգամաւորական ժողովը իր նախագահ Աւետիս Նազարէկեանի ստորագրութեամբ Սեպտ . 25-ին հետևալ

«Նախագրուելու թիւնը» կը հրատարակէ հին «Հընչակ»-ի 1896 թիւ 18-ի մէջ .

«Զգուշացնում ենք հայ հասարակութիւնը չը խարելել ու գոհ չը գնալ այդ ստոր կեղծիքներին ու ազգակործան դաւերին և ամէն կերպ գգոյշ լինել այդ անբարեկամ խմբակից , որի մէջ տեղ գրաւում են խիստ արտաքին և անպարտաւորութիւն ու արտաքին արեւ անհատներ . . . Միևնոյն ժամանակ այդ խմբակը «Հնչակ» անուն տակ կեղծ թերթ հանելով , առայ է գալիս մի ուղղութեամբ , որ բացարձակապէս արտաքինութեան է «Հնչակ»-ի և Հնչակեան կուսակցութեան սկզբունքներէ դէմ» :

Շատ երկար պիտի ըլլար հոս հաւաքել երկուստեք հրապարակ հանուած բոլոր ամբաստանութիւնները . այսչափով իսկ կրնայ իրեն համար որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ ընթերցողը : Լսելէ ետք երկու կողմի փոխադարձ ամբաստանութիւնները , կուզենք ծանօթացնել նաև գաղափարներուն հետ երկու հատուածն ալ ամբաստանող Հնչակեան անհատ-գործիչներու և խմբերու , որոնք զայրացած Հնչակեան կուսակցութեան մէջ երևան եկած այսքան տխուր երկույթներէն , հրապարակ կուզան իրենց խօսքն ըսելու հասարակութեան :

1896 Սեպտ . 8-ին , երբ տակաւին Հնչակեան ընդհ . ժողովը չէր լրացուցած իր գրադումները , խումբ մը Հնչակեաններ Գահիրէի մէջ «Անաչառ քննադատութիւն» վերտառութեամբ թուուցիկով մը կը խարանեն գրեթէ բոլոր Հնչակեան գործիչները , ծանր ամբաստանութիւններով :

1897 Փետրվար 2-ին , Լօնտօն «Հնչակեան նախկին ընկերներ» ստորագրութեամբ թուուցիկ

մը, կ'զգուշացնէ Հնչակեան ընկերները «ոչ մի հաւատ չընծայել Նազարբէկեան պաշխօզուզներուն, ոչ էլ նորակազմ Հնչակեան կեդրոնի, յեղափոխութեան թշնամի, Արփիարեան եէզըիտներին» և հաւաքած դրամները պահել՝ տեղական ընկերների գիտութեամբ և հաւանութեամբ գործածելու համար :

1897 Մարտ 30-ին, Լօնտօն, Սուէտիայի նախկին Հնչակեան գործիչներ, Շաւարշ, Հայկակ, Կորիւն և Շահէն «մի խաբւիք» թռուցիկով կ'ըզգուշացնէին հասարակութիւնը «չը նպաստել հընչակեան երկու հատուածներուն ալ և անոնց շուրջը բոլորած կեղտոտ պնակալէզներուն» :

1897 ապրիլ 12-ին, Փարիզի մէջ, «նախկին Հնչակեաններ» կը յարձակին հին թէ նոր Հնչակեան ղեկավարներու վրայ ըսելով, — «մինչև այսօր ուրիշ բան չեն ըրած, բայց թէ միայն յանուն ժողովրդին ազգին մեծերը խաբել և յանուն ազգին մեծերուն՝ ժողովուրդը, այսպիսով՝ յեղափոխական սիրելի և պաշտելի անունը զգւելի անուն մ'ըրին» :

Այս ուղղութեամբ ալ հրատարակած են բազմաթիւ թռուցիկներ, որոնց մասին ալ յիշատակել և անոնցմէ քաղած քներ ընել աւելորդ համարելով, հետաքրքիրներուն կը յանձնարարենք փնտռել գտնել թռուցիկները կամ կարգալ 1899 նոյ. 15-ի «Դրօշակ» ի յաւելածը, ուր աւելի մանրամասնութիւններ պիտի գտնեն :

Փակելէ առաջ այս գլուխը, պառակտումի պատճառներու մասին աւելի լայն գաղափար մը տալու համար կ'ուզենք ներկայացնել նոր հընչակեան կեդրոնական վարչութեան անդամ Սուրբէն Սուրբէնեանի անհատական մէկ նամակին հե-

տեւալ կտորը, որ իր ատենին հրատարակած է .

«... Անոնք որոնք կ'ուզէին Նազարբէկեանները տապալել, առաջին անգամ՝ գաղտնի նկատումներով, վերջ-վերջ հասկցւեցաւ որ «նշնակ» էր այդ նպատակը և գործին օգուտը խորհելէն աւելի «նշնակ» շահեր պահելու և հին ու անպատիւ անցեալի մը վրայ ազդեցութիւն ձգելու մը ծածկուելու եղանակ» :

Այս միտքին համաձայն ըլլալով է անշուշտ որ յայտնի Հնչակեան գործիչներէն մէկը իր բարեկամներէն մէկին դրած նամակի մը մէջ կ'ըսէ .

«... Երևակայական «համագումար ժողովներէ», փոխադարձ արտաքսումներէ, «անասնոք վերալուծուել կեդրոնէն շէ Խօհեմ» : Անոնք բոլորը անձնական հաշիւներ են և «վերակազմեալը» ժողովուրդէն դրամ շորթելու վերալուծուել միջոց մըն է, ոչնչի վրայ հաստատուած» :

Բոլոր այն փաստերը որ հոս ղետեղեցինք, տարակոյսի տեղ չեն թողուր որ, Հնչակեան երկու հատուածներն ալ հաւասարապէս դատապարտելի են և փոխադարձ կատաղի բանակուլին ու մերկացումներուն նպատակը ժողովուրդին առջև ինքզինքնին արդարացնել և տիրանալ է «Հնչակի» «ժառանգութեան», առանց անդարդառնալու այն իրողութեան թէ՛ իրար տապալելու այդ պայքարին մէջ մահացու կերպով կը վիրաւորւէին երկուքն ալ, արատաւորելով միանգամայն յեղափոխական անունը :

Երկու «Հնչակ»ները ատեն մը շարունակեցին մէկտեղ լոյս տեսնել, երբ հին կեդրոնը Լօնտօնի դատարանին դիմելով՝ յաջողեցաւ շահիլ դատը, քանի որ «Հնչակ»ը արձանագրուած էր Նազարբէկ-

եանի անունով և կը համարուէր անոր անձնական սեփականութիւնը :

1897-ին նոր հնչակեանները կ'սկսին հրատարակել «Մարտ» թերթը՝ իբրև կուսակցութեան օրկան :

Հնչակեան այս պառակտումը անակնկալ մըն էր հայ ժողովուրդին համար և ունեցաւ իր բացասական արդիւնքները՝ իբր անխուսափելի հետեանք, որոնց ամենէն կարևորը՝ յեղափոխական հմայքի գոնէ ատենի մը համար անկումն էր յաջ ժողովուրդին, և լքումը՝ հնչակեան անկեղծ հեռւորդներու մէջ :

Անուրանալի է անոր թողուցած տխուր ազդեցութիւնը մեր ներքին կեանքին վրայ, բայց երբ այդ շառաչալից հերձուածէն ետք հրապարակի վրայ դրեցաւ այդ կուսակցութեան մէջ ամբարւած ապականութիւնը, ամէն մաքուր յեղափոխական շիրջաւ չուրախանալ այն մխիթարական պարագային համար, որ յեղափոխութեան անունին տակ դիզւած ապականութեան բլուրը կը փլէր, և հրապարակ կ'ելլէին «գիմակաւորները», որով հայ հասարակութիւնը դիւրութիւն կ'ունենար իրարմէ զանազանելու յեղափոխականն ու հակայեղափոխականը, նւիրւած ազգասէրն ու մատնիչ լրտեսը :

Միութեան բանակցութիւններ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ

ՀՆԶ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

1896 Օգոստոս 20-ին Լօնտօն գումարւած նոր հնչակեան Պատգ. ժողովը խորհրդածութեան առարկայ ընելով հայ յեղ. կուսակցութիւններու միութեան խնդիրը, առժամեայ վարչութեան կը յանձնարարէ նամակ գրել «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան միջոցով Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինն՝ անոր ներկայացնելով միութեան կամ համերաշխ գործակցութեան առաջարկը :

Սեպտ. 12-ին կը գրուի այդ նամակը՝ անկնիք և «Ալֆարի» ստորագրութեամբ: Դաշնակցութիւնը հակառակ միութեան առաջին ջանքերու միջոցին ունեցած իր դառն յուսախաբութիւններուն՝ կը յուսայ յաջող արդիւնք մը ձեռք բերել այս անգամ, քանի որ իր ստացած տեղեկութիւնները աննպաստ չէին վերակազմեալ պատգ. ժողովին մասնակցող հնչակեաններու մասին, որոնք մեծ մասով երկրին մէջ տարիներ եղած էին իբրև գործիչ և առաւել կամ նուազ չափով վստահելի անուն մը ունէին :

Սրտասնդւած այս քաջալերական երևոյթէն, «Դրօշակ»-ի խմբագրութիւնը Սեպտ. 23-ին Պն. Ալֆարիի միջոցով կը պատասխանէ թէ այդ խընդիրը Դաշնակցութեան վաղեմի բաղձանքներէն մէկն էր, սակայն կանոնաւոր բանակցութիւնները սկսելու համար, պէտք էր որ Ալֆարիի ներ-

կայացուցած խումբը վերջնապէս կազմակերպւէր և պաշտօնապէս յայտարարւէր իբր հնչական կեդրոնական վարչութիւն: Այս տողերը գրելով, Դաշնակցութիւնը այն յոյսը կը յայտնէր թէ՛ «ընդդիմադիր» հնչականները տապալելով Նազարէկեան զոյգը, պիտի վերանորոգէին հնչական կուսակցութիւնը՝ իրենց կողմ առնելով եթէ ոչ ամբողջ հնչականները, գոնէ մեծամասնութիւնը:

«Կանոնաւոր բանակցութիւններն» սկսելու համար «Իրօջակ»ի խմբագրութիւնը թէ և անհրաժեշտ կը նկատէր վերջնապէս կազմակերպւած տեսնել հնչական կուսակցութիւնը, սակայն միևնոյն ատեն նպատակայարմար կը սեպէր ծանօտ կերպով փոխադարձ յարաբերութիւն ունենալ՝ հարթելու նպատակով ապագայ բանակցութիւններու ճամբան:

Թէ ո՛ր աստիճան անկեղծ և լուրջ վերաբերում ունեցած է Դաշնակցութիւնը՝ դէպի միութեան խնդիրը, այդ կը յայտնէի այն իրողութեանէն որ, «Իրօջակ»ի խմբագրութիւնը վերակազմեալներու առաջարկը ստանալուն պէս— միշտ առանց սպասելու անոնց վերջնական կազմակերպումին— շրջաբերական նամակով մը կը դիմէ Դաշնակցական բոլոր մարմիններուն՝ հրաւիրելով զանոնք իրենց կարծիքները յայտնել այդ մասին, որպէսզի անոնց համաձայն կարենար վարել միութեան կանոնաւոր բանակցութիւններու ատեն: Այսպիսով, ուրեմն, Դաշնակցութիւնը սկսած կ'ըլլայ միութեան համար իր նախապատրաստութիւնները:

Արդ, տեսնենք թէ վերակազմեալներն ինչ պատրաստութիւն տեսած էին, կամ կը տեսնէին

իրենց իսկ առաջարկով մէջտեղ նետւած միութեան խնդրին շուտով և օգտակար լուծում մը տալու համար:

Վերակազմեալ Ընդհ. Ժողովը չոր բաղձանք մը միայն կ'արտայայտէ այս առթիւ և նորընտիր կեդրոնական վարչութեան կը թողու «որոշել կատարելիք բոլոր գործերը», ինչպէս կուսակցութեան ապագայ գործնէութեան, նոյնպէս նաև միութեան բանակցութիւններուն:

Նախորդ գլխուն մէջ երևան բերած փոխադարձ մերկացումներէն որոշ գաղափար մը կազմեցինք արդէն վերակազմեալ հնչական կուսակցութեան վրայ՝ ընդհանուր կերպով: Մօտէն ճանչնանք հիմա այն մարմինը, որ իր կուսակցութեան կողմէ լիազօրութիւն ստացած էր միութեան հարցին պէս կենսական ու լուրջ բանակցութիւնները կատարելու Դաշնակցութեան հետ: Վերակազմեալ կեդր. վարչութեան ներքին կեանքին ծանօթանալ անհրաժեշտ է, որովհետև հո՛ն պահւած պիտի գտնենք միութեան բանակցութիւններու անյաջողութեան պատճառները:

Վերակազմեալ կեդր. վարչութեան անդամներն էին.— Ա. Արփիարեան, Ս. Սուրէնեան, Լ. Մկրտիչեան, Մ. Սվազլի և Մ. Տամատեան, իսկ մտերիմ գործակիցներ՝ Աղասի, Ոչտունի, Բաշալեան, Չօպանեան և «տաղանդի ու դրամի դասակարգին» պատկանող ուրիշ հայեր, որոնց օժանդակութեամբ «զօրացած» վերակազմեալ վարչութիւնը՝ կ'սկսի իր պաշտօնական օրկան «Մարտ»ի մէջ ճոռումարանել իր շունեցած ուժի մասին, և մինչև վերջն ալ անիրագործելի մնալու դատապարտւած իր «յեղափոխական» ծրագիրներու զովքն ընել:

Անցնելէ առաջ վերակազմեալ վարիչներու անձնական նկարագրին, երկու խօսքով ներկայացնենք անոնց վիճակը՝ հաւաքաբար առնելով:

«Մարտ»-ի առաջին թիւով վերակազմեալ վարչութիւնը յայտարարելէ ետք թէ՛ «Հնչակեան կուսակցութիւնը վերակազմուելէն ի վեր այնպիսի զօրաւոր դիրք մը ստացաւ, ազգային այնպիսի մեծամեծ շահեր իր պաշտպանութեան տակ առաւ», կ'ըսէ, որ այդպիսի «զօրեղ կազմակերպութեան» մը համար «չատ չի խօսիլ» պէտք է. «իր վերակազմութենէն ի վեր Հնչակեան կուսակցութիւնը ինքզինքը ա՛յնքան ուժեղ կ'զգայ որ շատ չի խօսիր»:

Եւ իրաւի, վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը չի խօսիր, ո՛չ միայն շատ, այլև քիչ. ըսել կ'ուզենք պատեհութիւն չունենար խօսելու իր յեղափոխական գործնէութեան մասին, որ չունենալ առաջադրած էր, այլ կը դատարկարանէ երբ «կարգ մը նամակներ» կ'ստանայ որոնցմով «բան մը ընել» կը պահանջուի իրենցմէ և որոնց ի պատասխան կը յայտարարէ որ իրենց համար խաղալիկ է ումբ և ուժանակ փոխադրել Պօլիս թիւրք վաշաներ սպաննել ճանճի պէս, կամ դրամատուններ, պաշտօնատուններ կոխել...: Այս բոլորին կարող կը դաւանին ինքզինքնին բայց չեն ըներ... որովհետև «ետքը» կը խորհին և «կարևորութիւն կ'ընծայեն ոչ միայն պահպանողական այլև ազատական և արմատական կուսակցութիւններու պատկանողներուն»:

Խոհեմ յեղափոխութիւն, պիտի ձայնէին անշուշտ մեր բոլոր պահպանողական գլուխները, որոնց ունեցած միտիթարութիւնը պիտի չուզէինք արգելել, եթէ իսկապէս ժողովրդականութիւն

շահելու, դրամ շորթելու «վերակազմեալ» միջոց մը չըլլար աս՝ սովամահ ըլլալու դատապարտած կեդրոնը՝ ատեն մըն ալ ապրեցնելու համար: Ապացոյց՝ Գ. Չիթճեանի գրած մէկ նամակը (1897 Յունվար 7) կեդրոնի անգամ Սուրէն Սուրէնեանին, որմէ կը քաղենք հետևեալ կէտերը.

«Ստացած եմ նամակդ, և շատ տագնապեցայ երբ այդպէս պատկերացաւ աչքիս առջև ձեր գնդակներն ինձ... շիտակն ըսելով, նամակդ ոտքս գետնէն կտրեց. յուսամ թէ կ'ապրիք, մինչև որ մենք կարենանք մեր նըպատներն ձեզ հասցնել... Ես այն գաղափարը առի այդ գրելէդ թէ անօթութեան խարազանը պիտի ցրէ ձեզ...»

Տամատեան, 1897 Փետրվար 1-ին կեդրոնին գրած իր նամակով նոյնպէս կը յայտնէ. — «Այսօր մեր ամենաստիպողական խնդիրը մեր դրամական տագնապն է. առանց մեր նիւթական վիճակը ապահովելու՝ չենք կրնար մեր իբր մարմին գոյութիւնը իսկ պահպանել»: Եւ կը յուսադրէ կեդրոնը Ամերիկայէն գալիք դրամական օժանդակութիւնով. իսկ Ամերիկայի մասնաճիւղերուն, այս մշտնջենական «կթան կով»-երուն—կոչ կուղըւրի Ամերիկայի նահանգային վարչ. կողմէ, օգնութեան հասնիլ «անօթի փորով ահաւոր պատասխանատուութեանց տակ կեդրոնը մնացած միայն երկու հոգիին»: Այս չըջաբերականէն կ'իմացուի նոյնպէս որ նորակազմ կեդր. վարչութիւնը մինչև 1897 Նոյեմ. 7, դեռ չէ սկսած իր «կանոնաւոր գործառնութիւնները»:

Զանց կ'ընենք աւելի օրինակներով ծանրանալ վերակազմեալներու խղճայի վիճակին վրայ, թէ՛ իբր «յեղափոխական» և թէ՛ իբր «տաղանդի

ու դրամի դասակարգը» իր շուրջը համախմբած մարմին: Կ'ուզենք միայն նկատել որ միութեան բանակցութիւններու պահուն իսկ «Մարտ»-ը կը մղէ հակադաշնակցական սուր պայքար մը և հալածանք կ'սկսի ուստիայ յեղափոխականներու դէմ, հասնելու համար Դաշնակցութիւնը վարկաբեկելու իր նպատակին, ինչպէս անձամբ խոստովանած է Արփիարեան՝ Պն. Ճանկիւլեանին:

Ահա՛ ընդհանուր գծերով և համառօտակի վեր. Հնչակեան կուսակցութեան կացութիւնը: Ակնարկ մըն ալ Հնչակեան անհատ վարիչներու յեղափոխական-բարոյական կեանքին վրայ՝ փաստ բերելով իրենց անձնական վկայութիւններն իրարու մասին, վկայութիւններ, որոնք ժամանակին անցած են «Իրօշակ»ի խմբագրութեան ձեռքը՝ օգնելով անոր աւելի շրջահայեաց ըլլալ և զգուշաւոր՝ միութեան բանակցութիւններու միջոցին:

Կեդրոնի անդամ Արփիարեանը լաւ կը ճանչնանք. անցնինք միւսներուն: Ս. Սուրէնեանի բարոյական պատկերը դիտենք 1896 Նոյեմ. 6-ին գրած իր այն անհատական նամակի մէջէն, որով Նազարբէկեանները տապալել ուզողները (Արփիար և ընկ.) իբրև «հին ու անպատիւ անցեալի մը վրայ ազգասիրական վարագոյրով մը ծածկողներ» կը դատապարտէր: Նոյն այդ նամակին մէջ Ռըշտունին և ընկերները կ'որակէ «բարոյական հրէշ», «բախտախնդիր» ևն., և յուսահատ կեդրոնի մէջ տիրող ապականութենէն՝ կը յայտնէ որ ինք բոլորովին պիտի չէր օգնանայ այլևս: Հակառակ սակայն իր այս հաւատտումին, Սուրէնը կը մնայ կեդրոնին մէջ, որովհետև «չգիտէր ինչ պիտի ընէր անկէ վերջ, շարած մնացեր էր, պատրաստի գործ մը չկար որ ընէր...»: Ահա՛ յեղափո-

խական վարիչ մը, որ կանգ կ'առնէ հացի խընդրին առջև և վատարար կը համակերպի:

Լի ոն Մկրտիչեանի նկարագրին և «գործնական յեղափոխութեան անձանօթ» Սվազլիին կը ծանօթանանք միութեան բանակցութիւններու ընթացքին: Տամատեան կը մնար համեմատարար միակ վստահելին, եթէ ուզենք հաշուել այն տարօրինակ իրողութեան հետ թէ ինչպէս ինք հաւանած էր գործակցիլ մէկու մը հետ, որու Հնչակեան կուսակցութենէ արտաքսումին վճռագիրը ստորագրած էր...: Իրենց ընկեր Ռշտունին մեզմէ աւելի լաւ կը ճանչնայ եղեր կ'երևի կեդրոնի անդամները, որ, Պատգ. ժողովէն վերջ, Աղեքսանդրիա վերադարձին, երբ ընկեր մը նորընտիր Կեդրոնի մասին գաղափար կուզէ ունենալ, Ռշտունի կը պատասխանէ. — «Ամէնէն լաւըն ես եմ, ահա ես ալ խայտառակին ու աղտոտին մէկն եմ. կարգ մը էշեր ընտրեցինք ու վեռադարձանք («Դիմակաւորներ», էջ 14):

Կեդրոնի մօտիկ «խայտառակ» ու «աղտոտ» Ռշտունիին քով կան տակաւին գործակիցներ, Բաշալեան և Չօպանեան, ինչպէս նաև Չէյթունի հերոս Աղասին, որ Սուրէնին գրած իր անձնական նամակներէն մէկին մէջ երեան կուգայ իբրև «նրբացած խաբեբայ» և «հոյակապ անբարոյական»: Մենք հրատարակութեան անյարմար սեպելով այդ նամակէն նոյնիսկ տող մը, հետաքրքիրներուն կը յանձնարարենք պն. Ճանկիւլեանի «Դիմակաւորները» ուր ամբողջութեամբ հրատարակուած է անբարոյականութեան գլուխ-գործոց այդ նամակը:

Ընթերցող հասարակութեան ծանօթացնելէ ետք, վերակազմեալ կեդրոնի և զայն շրջապա-

տողներու բարոյական-յեղափոխական նկարագրին հետ, սկսինք միութեան բանակցութիւններու պատմութեան, որ կը բաժնուի երկու զլսաւոր շրջանի. — 1) 1896 Սեպտ. — 1898 Ապրիլ, այսինքն Վերակազմեալ ընդհ. ժողովի դիմումէն մինչև 2. Յ. Դ. ընդհ. ժողովի պատճառաբանւած մերժումը՝ միութիւն կամ համերաշխութիւն հաստատելու Վերակազմեալներու հետ. 2) 1900 յունվարէն 1902 ապրիլ, այսինքն, Չէզոք-Միութարի ինքնաբերաբար սկսած միութեան ջանքերին երկու կուսակցութիւններուն միջև, մինչև անոր վախճանը:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Ըսինք թէ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը ըստանալով Վերակազմեալներու առաջարկը, սիրով կը պատասխանէ և կ'սկսի միութեան նախապատրաստութիւններուն՝ մասնաւոր շրջաբերականով դաշնակցական կօմիտէներու կարծիքը հարցնելով այդ մասին:

1896 հոկտ. 22-ին, Վերակազմեալ կեդրոնի ատենապետ պն. Սվազլեան կ'երթայ Ժընէվ՝ կէս պաշտօնական կերպով Դաշնակցութեան տրամադրութիւնները շօշափելու համար Միութեան խնդրի մասին: Խմբագրութեան ներկայացուցիչները պն. Սվազլեանի հետ ունեցած իրենց տեսակցութեան միջոցին գաղափարի փոխանակութիւններ կ'ունենան այն գործնական միջոցներու մասին, որոնք պիտի դիւրացնէին Միութեան ապագայ բանակցութիւններու յաջողութեամբ պըսակելը: Պն. Սվազլեան ի վերջոյ խոստովանելով որ ինքը գործնական յեղափոխութեան ծանօթ չէ, կը խոստանայ իրենց ձեռնհաս ընկեր-

ներէն մէկը պատգամաւոր նշանակել տալ իր ըսկըսածը շարունակելու, և խրկել իրենց նոր ծրագրէն օրինակ մը: Այս բանակցութեան միջոցին խմբագրութիւնը պէտք չի տեսներ Արփիարեանի անունն իսկ յիշել, որովհետև պն. Սվազլեան, ընկեր Արմէն-Գարօյի հետ նախապէս ունեցած խօսակցութեան և Արփիարեանի մասին անկէ նըկատողութիւն լսած ատեն պատասխանած է թէ «Արփիարի արտաքսումը խնդրի նիւթ նոյնիսկ չի կրնար ըլլալ, քանի որ Դաշնակցութիւնը կը պահանջէ այդ»:

Պն. Սվազլեանի այս կիսապաշտօնական առաքելութիւնը հոս կը վերջանայ: Կ'անցնի ամիս մը և «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը ոչ ծրագիր կ'ըստանայ և ոչ ալ բանակցութիւններու համար խոստացւած «ձեռնհաս» ընկերը կուգայ. իսկ Արփիարեան ոչ միայն չի հեռացել, այլև կը մնայ կեդ. վարչութեան մէջ՝ կնքապահի պաշտօնով և միանգամայն կ'ստանձնէ պաշտօնաթերթի խմբագրութիւնը:

Նորընտիր կեդ. վարչութիւնը 1896 նոյ. 28-ին պաշտօնապէս կը դիմէ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան բայց պատասխան չստանար որովհետև նամակը ստորագրած էր Արփիարեան:

Այս սպասողական վիճակին մէջ է որ Դաշնակցութիւնը ցաւով կը դիտէ հնչակեան երկու հատուածներու բուռն պայքարը և իր հետ միանալ առաջարկող Վերակազմեալներու օրկան «Մարտ»ի հակայեղափոխական և հակադաշնակցական ուղղութիւնը:

Միութեան խնդիրը հրապարակ նետուած էր սակայն և հասարակութեան միտքը սկսած էր դբաղիլ անով՝ մանաւանդ արտասահմանի մէջ:

վերակազմեալ Հնչ. կուսակցութիւնը, իր «Մարտ»ով միութեան թուեղ պաշտպան և համակիր կը ներկայացնէ ինքզինքը և կուսակցութեան վարիչները նոյն գաղափարը կը ջատագովեն բեմերէն: «Դրօշակ»ը լռութիւն կը պահէ և չի փափաքիր հրապարակային վիճարանութեան նիւթ դարձնել ինդիքը, որու յաջող լուծումը կարելի պիտի ըլլար ապահովել ներքին բանակցութիւններով միայն:

Յեղափոխական կուսակցութիւնները օր առաջ միացած տեսնելու բաղձանքը մինչև այն աստիճանին կը հասցնէ ժողովրդային յուզումը (յաճախ արեւստական գրգռումով՝ վերակազմեալներուն կողմէ) որ այլ և այլ վայրերէ հանրագրութիւններով դիմում կ'ըլլայ Դաշնակցութեան՝ միանալ վերակազմեալներուն: Ասոնք չէին կըրնար շեղել Դաշնակցութիւնը իր շիտակ ճամբէն, մանաւանդ որ անոր յայտնի էր թէ՛ վերակազմեալներու կողմէ գաղտնի ջանքեր կ'ըլլային շահագործելու համար ժողովրդային այս ազնիւ տրամադրութիւնները:

Այս միջոցին, Կիւիկիայի տասը Հնչակեան գործիչներու ատորագրութեամբ նամակ մը (1897 մարտ 21) կը հասնի ժընէվ՝ «Առ պատ. կեդրոնական վարչ. Հայ Դաշնակցութեան Յեղափոխական կուսակցութեան» (գործիչներուն անձանօթէ Դաշնակցութեան կազմը, որ «կեդր. վարչութեան» կ'ուղղեն իրենց նամակը), որով Հնչակեան գործիչները ի դիմաց նոյն ատենը գումարւած նահանգային ժողովին, շեշտելով հայ կուսակցութիւններու միութեան անհրաժեշտութիւնը, «կոչում կընեն խորունկ ուշադրութիւն դարձնել իրենց աղերսանքին և յանգիլ ժամ առաջ

Հնչակեան նոր վարչ. հետ խորհրդակցելով, երկու մեծ կուսակցութեանց միաձոյլ համերաշխութեան»: Իսկ վերջացնելով իրենց դիմումը կըսեն. — «Դաշնակցական կուսակցութեանդ խորապէս համակիր, մեծ յոյս ունինք թէ մեր այս հանրագիրը պիտի ընդունուի առանց ունէ նկատումի և վարանումի, պիտի ուզէք տեսնել Հոն անկեղծութեան բնական շեշտ և պիտի չզլանաք հաղորդել ներկայս կեդ. պատ. մասնաձիւղերուն ալ»:

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը ապրիլ 5-ին կը պատասխանէ այս նամակին, յայտնելով որ իրենց նամակին բովանդակութիւնը պիտի հաղորդուի մեր բոլոր կամիտէներուն և հետևեալ թեւագրութիւնները կ'ընէ՝ դիւրացնելու նպատակով միութեան իրագործումը՝ որու մասին ունէ գործնական առաջարկ ըրած չէին սակայն Կիւիկեցի գործիչները իրենց նամակին մէջ՝ բուսականալով արտայայտել «բաղձանքներ» միայն:

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը դիտաւոր երկու կէտի վրայ կը ծանրանայ իր պատասխանին մէջ, 1) Արփիարի հեռացնելը իրենց կուսակցութենէն: «Բանի որ ան կայ ձեր մէջ-կը պատասխանէ խմբագրութիւնը- քանի որ անոր խորհուրդները կշիռ ունին ձեր մէջ և մինչև իսկ դեկավարի դեր կը կատարէ, դուք չէք կարող վստահութիւն ներշնչել մեր կամիտէներուն»: 2) — Կեդրոնացման և ապակեդրոնացման խնդիրը: Յայտնելով Դաշնակցութեան ապակեդրոնացեալ գրութեան վրայ հիմնած ըլլալը և յիշելով պն. Սվազլեանի հետ այդ մասին իրենց ունեցած ապարդիւն խորհրդակցութիւնը, խմբագրութիւնը կը թելադրէ. — «Մորհուրդ կուտանք ձեզի

ընդունիլ ապակեդրոնացման ձևը, որ փոխանակ հրամաններու, խորհուրդներ կ'ընդունի, որ ազատ ասպարէզ կուտայ բուն երկրին մէջ գործողներուն և յեղափոխական ուժերուն ազատ զարգանալուն, նաև վերջ կը դնէ ներքին երկպառակութիւններու առիթ տալու: Մեր կօմիտէներու ցանկութիւնն է այժմ տեսնել մանաւանդ Կիլիկիայի հնչակեան խումբը բոլորովին անկախ, որովհետև ձեր վարչութեան անդամներուն վրայ կը բարդւին անպատւարէր մեղադրանքներ...»:

Մայիս 6 ին կ'ստացուի այս նամակին պատասխանը, որով՝ «ակներև անիրաւութիւն» կը համարեն Արփիարեանի հեռացումը, և ապակեդրոնացման մեր առաջարկը կը նկատեն «իբրև նպատակաւոր պատնէշ մը, միութեան ընդարձակ և բացարձակ գաղափարին հանրականութեան դէմ» և «ցաւազին զարմացումով մը կը կարգան մեր հրաւերը, ընդունելու ապակեդրոնացման ձևը, աւելի յստակօրէն՝ **Ք-բեւ-մեր դրուք**» (?): Այսպէս պատասխանելով «Դրօշակ»ի խմբագրութեան նամակով եղած երկու առաջարկներուն, խնամքը կուեննան **քննադատական խօսքեր նետելու** դաշնակցութեան հասցէին և յայտարարելու որ իրենց համար «անհրաժեշտ չէ» միութիւնը Կիլիկիայի մէջ, որովհետև իրենք հոն ունին «ահազին ուժ մը», իբրև թէ մեր կողմէն մասնակի միութեան հրաւեր կարգացւած ըլլար իրենց:

Արտասահմանի հայութեան մէկ մասը կը շարունակէր մեղադրել Դաշնակցութիւնը, միութեան խնդրին հանդէպ իբր թէ պաղ վերաբերւելուն համար: Նկատի ունենալով հասարակու-

թեան անհամբեր դրութիւնը և այլ և այլ կողմերէ այս առթիւ տեղացող նամակները, «Դրօշակ»ը 1897 ապրիլի թւով քանի մը տող կը հրատարակէ իր դիրքը բացատրող և ժողովուրդը կը հրաւիրէ իր ըրջախօհութեամբ օգնել իրեն՝ այս պատասխանատու գործը յաջողութեամբ զլուխ հանելու համար: Եւ որպէսզի հասարակութեան անհամբեր ձայներուն բաւականութիւն տայ, «Դրօշակ» կը խոստանայ իր առաջիկայ թիւով պարզել միութեան առաջարկին իր կողմէ ուշ պատասխանած ըլլալուն պատճառները:

Մինչդեռ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը կը պատրաստէր իր բացատրութիւններն հրատարակել, կ'ստանայ վերակազմեալ կեդր. վարչութեան մէկ նոր գրութիւնը (Լօնտօն, 6 մայիս 1897) որով կը յայտնեն թէ իրենց ընկեր «Հանրածանօթ պն. Յարութիւն ձանկիրւեան, կը փափաքի կեդրոնական վարչութեան կողմէ պաշտօն ստանձնել և անձամբ ժընէվ գալով Դաշնակցական և Հնչակեան կուտակցութիւններու միութեան կամ գէթ համերաշխութեամբ գործելու խնդրին համար անձամբ իմանալ Դաշնակցական ձեռնհաս մարմիններու հայեացքները ու առաջարկները և անոր համեմատ վերջնական բանակցութեան պատրաստութիւնները տեսնել. այո՛ կամ ո՛չ»:

Ստանալով այս նամակը, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը անմիջապէս (10 մայիս 1897) կը պատասխանէ պն. Տամատեանին և ոչ կեդրոնական վարչութեան, յայտնելով որ ուրախութեամբ պիտի ընդունէր պն. ձանկիրւեանը, սակայն ոչ իբր պաշտօնական անձ, այլ իբրև մէկը, որ մօտ ըլլալով վերակազմեալներուն և անոնց վստահու-

թիւնը ունենալով, պիտի կարենար անձամբ և բերանացի խորհրդակցիլ և տեղեկանալ միութեան արգելքներուն: Արփիարեան երբ կը տեսնէ թէ միութեան խնդիրը գործնական ճամբու մը մէջ կը մտնէ, կուզէ արգելքներ յարուցանել, և կը մերժէ տալ պն. ճանկիւլեանի ճամբու ծախքը դէպի ժընէվ: Պն. ճանկիւլեան գրելով «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, կ'առաջարկէ թղթակցութեամբ կատարել բանակցութիւնը՝ Արփիարի թելաթրութեան համաձայն «տեսնելու համար թէ ինչ կ'ըսեն, ինչ սկզբունք պիտի դնեն» և այլն: Խմբագրութիւնը սակայն անհրաժեշտ կը համարէ անձամբ տեսակցիլ: Արփիար կը պնդէ թէ անձապարելու չէ, յետաձգելու է:

Պն. Տամատեան և ճանկիւլեան «Դրօշակ»ի խմբագրութենէն ստացւած նամակէն յայտնապէս տեսնելով Դաշնակցութեան համակրութիւնը միութեան խնդրին, կ'ուզեն իրենց ուրախութեան մասնակից ընել նաև Պն. Մկրտիչեանը, որ մէկն էր բեմերու վրայէն ինքզինք միութեան գաղափարին բուռն համակիր յայտարարողներէն. Պն. ճանկիւլեան զարմանքով կ'ստանայ հետեւեալ պատասխանը Մկրտիչեանէն. — «Անդայժմ կերպով ժընէվ չը պէտք է երթաս միութեան մասին նախնական բանակցութիւններ կատարելու: Երանի թէ ժընէվ չերթացած այս նամակս քեզ հասնէր որ երթալդ Բուրձնի արգիլէր»^{*}): Արփի-

(*) Պն. ճանկիւլեան իր «Դիմակաւորներ»ուն մէջ ընդարձակօրէն կը խօսի ժընէվ երթալէն առաջ ու անկէ ետքը հնչակեան վարիչներու համար միութեանական դիրքի մասին, որմէ կը քաղենք այդ կէտերուն վերաբերեալ մանրամասնութիւն-

արեան կը շարունակէ ճանապարհածախսի արգելքը հանել Պն. ճանկիւլեանի առջև, երբ վերջինս կը յայտարարէ թէ՛ նիւթականը իրեն արգելք պիտի չկրնայ ըլլալ ժընէվ երթալու, և թէ ինք որոշած է երթալ. Արփիար կը համակերպի՝ Պն. ճանկիւլեանի մեկնումէն առաջ հետեւեալ խօսքն ըսելով անոր. — «Գիտեմ, Միութեան համար Դաշնակցականները իմ անձս պիտի պատճառարանեն և պիտի պահանջեն որ ես հեռանամ վարչութենէն. եթէ ես պիտի ըլլամ Միութեան արգելք անոնց աչքին, հոս վերադառնալէդ անմիջապէս ետքը կը հրաժարիմ»:

Պն. ճանկիւլեան վերջապէս կը յաջողի մէկնիլ ժընէվ, ուր քանի մը օրեան խորհրդակցութեան միջոցին փաստաթղթերով կը համոզուի որ արդարացի է Դաշնակցութեան առարկութիւնը՝ վերակազմեալ վարիչներու մասին. կը լսէ և լալու աստիճան կը յուզուի՝ երբ կը կարդացուի կեդրոնի անդամ Ս. Սուրէնեանի, հերոս Աղասիի և այլ նամաներ, որոնք ծանօթացուցինք մեր ընթերցողներուն՝ քիչ վերը, կը լսէ նաև Դաշնակցութեան առարկութիւնը Արփիարի դէմ և խմբագրութեան ներկայացուցիչներուն հետ կ'ստորագրէ հետեւեալ ատենագրութիւնը:

Ժընև, 1/13 Յունիս, 1897

«Ներքև ստորագրեալները Զ. Յ. Դաշնակցութեան օրգանին՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ներկայացուցիչները և Յ. Կ. ճանկիւլեան, — որ

ները, — ինչպէս «Դրօշակ»ի յաւելածէն կամ այն ատենները կ'օմիտէներուն ցրելած շրջաբերական նամակներէն կը քաղենք բանակցութեան միւս մանրամասնութիւնները:

թէև ի սկզբան Հնչակեան վերակազմեալ վարչութեան կողմէ պաշտօնապէս առաջարկեած էր նախնական բանակցութիւններ կատարելու Դաշնակցութեան հետ, բայց պաշտօնական յարաբերութիւն հնարաւոր դատեալ չըլլալուն՝ ստորև առաջ բերեալ պատճառներով, իբր մասնաւոր միջնորդ մը ներկայացած էր դարձեալ նոյն դիտաւորութեամբ, — 1897 Յունիս 1ի կիրակի, նիստ գումարեցին «Դրօշակ»ի խմբագրութեան մէջ՝ ամփոփելու համար նախորդ երեք օրուան երկուստեք փոխանակուած խօսակցութիւնները:

«Այդ բանակցութիւնները ակներև ապացուցին որ Դաշնակցութիւնը միութեան խընդրին անտարբեր չըլլալէ զատ, ընդհակառակը, միշտ խորհած է և այժմ ալ կը խորհի գործնական միջոցներ գտնել այդ մեծ գործը ի գլուխ հանելու համար: Եւ Դաշնակցութեան մինչև հիմա բռնած զգուշաւոր դիրքը, միութեան խնդրի նորոգ յուզուելէն ետքը, կը բացատրի միայն յետագայ բանաւոր պատճառներով, որոնց բարձումը միայն հնարաւոր պիտի ընէ բանակցութեան սկզբնաւորութիւն մը Հնչակեան վերակազմեալ վարչութեան և Դաշնակցութեան միջև:

«Ա.— Անհրաժեշտ է իսպառ հեռացնել Արփիար Արփիարեանը թէ Հնչ. կեդր. վարչութեան և թէ կուսակցութեանէն, քանի որ այդ անձը նկատուած է իբր դաւաճան ամբողջ Դաշնակցութեան կողմէ:

«Բ.— Նկատելով որ Դաշնակցութիւնը խիստ բանաւոր պատճառներ ունի կասկածելու վերակազմեալ վարչութեան և կամ անոր մօտիկ

չըջանակներու մէջ գտնուող կարգ մը անձերու անցեալին և նոյն իսկ անկեղծութեան մասին — բան մը որ գրաւոր փաստերով ապացուցեցաւ Պն. Յարութիւն Կ. Ճանկիւլեանին — և հետևաբար, այդ վարչութեան անունով կատարելիք բանակցութիւնները պիտի չկարենան երաշխաւորել այն անկեղծ, անաչառ և բանգէտ ըմբռնումը գործին, որ յաւէտ փափաքելի է Դաշնակցութեան՝ այդ փափուկ և կնճռոտ խընդիրը գործնական լուծումի մը յանգել տալու համար:

«Անհրաժեշտ տեսնեցաւ որ Հնչակեան վերակազմեալ վարչութեան կողմէն կարգուելիք լիազօր պատգամաւորները ընտրելն այն անձերու մէջէն, որոնք կը վայելն նաև Դաշնակցութեան վստահութիւնը, ուստի և անոնց անունները նախապէս պէտք է որ հաղորդուին «Դրօշակ»ի խմբագրութեան:

«ԾԱՆՈԹ.— «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնն ալ իր կողմէն պատրաստ է հաղորդելու իր լիազօր պատգամաւորներուն անունները, եթէ այդ բանը պահանջուի Հնչ. վերակազմեալ վարչութեանէն:

Իսկականին վրայ ստորագրած են

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Կ. ՃԱՆԿԻՒԼԵԱՆ

Խմբագրութեան ներկայացուցիչներ՝

ՌՈՍՏՈՄ, ՎԱՀԱՊ, ԱՐՄԷՆ-ԳԱՐՑ

Այսպիսով, պն. Ճանկիւլեան աւարտած կը կը նկատէ իր առաքելութիւնը, և յունիս 17-ին Լօնտօն հասնելով իր բանակցութեան արդիւնքը կը պարզէ ընկերներուն, կը յայտնէ Արփիարին

որ ինքն է միութեան արգելքը: Արփիար, հակառակ իր կանխաւ ըրած խոստումին չի ուզեր հրաժարիլ, բայց վերջիվերջոյ յանձն կ'առնէ «հրաժարիլ ու բողոքովին քաշել գործէն», որումասին պն. ճանկիւլեան կը տեղեկագրէ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան (1897 յունիս 18): Արփիարեան կը կեղծէր սակայն, որովհետև պն. ճանկիւլեանի ժընէվ մեկնելէն ետք երբ գրաշար Հրանտ Արփիարին կ'ըսէ որ «պն. ճանկիւլեան պիտի յաջողի այս գործին մէջ», ան կը կատարէ ըսելով. — «Այո՛, ճանկիւլեան անկեղծօրէն կը ձգտի միութեան, բայց չպիտի յաջողի, որովհետև Բէն+ Բէն-Բէն պէտք է ընեն+ և ընեն+ ու ունենան»:

Այս և ուրիշ շատ մը նման իրողութիւններու առջև գտնելով ինքզինք, պն. ճանկիւլեան կը կասկածի թէ պիտի կարենայ գիւրութեամբ գլուխ հանել միութեան խնդիրը և 1897 յունիս 26-ին, նախորդ յուսարող նամակէն միայն 8 օր վերջը, նախադգուշացման նամակ մը կը գրէ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, ուր ի միջի այլոց կըսէ:

«Գալով մեր նախնական բանակցութիւններու այն մասին, որ Հնչակեան կուսակցութեան կը պատկանի, կը խնդրեմ որ քիչ մը ժամանակ ալ սպասողական դիրք բռնէք, մինչև որ կարողանամ որոշ գաղափար մը տալ ձեզի Հնչակեան կուսակցութեան մէջ տիրոջ ճշմարիտ տրամադրութեան մասին»:

Թէ ինչ էր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ տիրող «ճշմարիտ տրամադրութիւնը», մեզի գրեթէ ամբողջութեամբ ծանօթ է արդէն. բայց որպէսզի լրացնենք Հնչակեան վարիչներու հակամիութենականութիւնն հաստատող փաստերու

շարքը, մէջ կը բերենք քանի մը ուրիշ պարագաներ:

Երբ պն. ճանկիւլեանի և Տամատեանի կողմէ Աղէքսանդրիա գտնուող կեդրոնի անդամ Լ. Մկրտիչեանի ալ կը տեղեկացւի միութեան համար մինչև այդ թւականը առնած քայլերու մասին, այս պարոնը, սրտմտած, նամակ մը կը խմբագրէ և ստորագրել տալով «Հնչակեան կուսակցութեան անդամ» Ռչտուենիի և Ատոմ Ասլանեանի, կը խրկէ (1897 յունիս 29-ին) «Դրօշակ»ի խմբագրութեան:

Սյդ նամակով, ստորագրողները յայտնելէ ետք, թէ իրենք մինչև հիմա միութեան համակիր եղած են, թէ իրենց ընկերներուն հրահանգներ խրկած են «միշտ սիրով վարելու դաշնակցական եղբայրներու հետ, երբեք նազարէկի օրով եղածին նման խեթիւ չնային անոնց ու չհակառակին», կ'սկսին քննադատել Դաշնակցութիւնը իբրև թէ անոր հակամիութենական ընթացքին և «արտաքսած Հնչակեաններու միջոցով իրենց դէմ կուելուն» համար, և կը վերջացնեն հետևեալ տողերով. —

«Դուք այս անգամ մեր ընկերներէն մին՝ այն է ճանկիւլեանը ձգած էք ձեր թակարդը, քաջ գիտնալով անոր տկար կողմերը, խելքը և դատելու կարողութիւնը, ինկատի առած էք միայն անոր անունը և անկէ ուզած էք օգտուիլ. ստորագրել տւած էք անոր խայտառակ մի թուղթ, անտեղի, խարդախ, շինծու ու երևակայական տօքիւմաններու վրայ չափւած և մտադիր էք «Դրօշակ»ի միջոցով հրատարակել և վերջնական հարածը իջեցնել Հնչ. կուսակցութեան դիւսուն, ասպարէզին

վերջնականապէս տիրանալու համար, բայց հիմակուց կը վստահեցնեմ ձեզի, որ դարձեալ ձեր ջանքերը ի դուր են ու այս վերջին անգամ ալ չպիտի յաջողիք: Ուստի, պարոններ, յանուն ժողովրդի օգտին, կը խնդրեմ որ կ'ըզուշտցնեմ ձեզի, որ այդ բանը չընէք. հակառակ պարագային, արդիւնքը ուրիշ բան չպիտի ըլլայ, բայց եթէ մենք ալ պիտի ստիպուինք այս անգամ մեր լուսթիւնը խզելով հրապարակ նետուիլ և յայտնել ձեր այսքան տարւան գործնէութեան ու գործիչներու մասին այնքան իրականութիւններ ու անհերքելի տօքիւմաններ որ շատ սուղի պիտի նստին ձեզի համար):

Իրողութիւնը այս գրեածին բոլորովին հակառակն էր սակայն. բաւական է միայն աչքէ անցնել իրենց պաշտօնաթերթը «Մարտ», տեսնելու համար թէ ի՛նչ անհաշտ ատելութեամբ լեցւած են դէպի Դաշնակցութիւնը. ալ չենք խօսիր ներքին շրջաբերականներու մասին, որոնք նոյն ոգին կը կրեն միշտ: Իսկ ընդհակառակն, Դաշնակցութիւնը մնացած է մի՛շտ հաւատարիմ միութեան ու համերաշխութեան գաղափարին և ո՛չ միայն «Դրօշակ»ի մէջ բառով մ'իսկ պատասխանած չէ «Մարտ»ի գրութիւններուն, այլ և իր ներքին շրջաբերականներուն մէջ մի՛շտ նոյն ուղղութիւնը պահպանած է: Ասոր ապացոյցներէն մէկն է Ամերիկայի Փօլ Րիվըր քաղաքի Հնչակեան և Դաշնակցական տեղական մարմիններու նոյն ատենները կնքած համերաշխութեան դաշինքը, որուն ուրախութեամբ արձագանք կ'ըլլայ «Դրօշակ»: Միակ հնչակեանը որ այդ միջոցին իրենց դէմ կուած է թռուցիկներով՝ պն. Սօսի Գուգարեանն է, — Ռուսաստանի պատգա-

մաւորներէն մէկը, որ ընդհ. ժողովին մէջ տեսնելով ամէն բան, ալ չէ կրցած հանդուրժել և շարք մը թռուցիկներով մերկացուցած է զաղտնիքները և Դաշնակցութեան կողմէ ոչ մէկ օժանդակութիւն գտած է, մինչև հրապարակով Դաշնակցութեան յարիւր, այսինքն իր Դ-րդ. թըռուցիկէն ետք: Աւելորդ է արդէն խօսիլ պն. ձանկիւլեանի մասին, իրենց ըսածներուն վրայով, որովհետև իրենք էին գայն երկինք բարձրացնողը «Մարտ»ի առաջին թուով և միութեան բանակցութիւններուն լիազօր ընտրելով:

Դալով իրենց տղայական սպառնալիքին, իրենք ալ գիտէին թէ այդպիսով չէին կրնար վախցնել Դաշնակցութիւնը, որ միութեան բանակցութիւններու միջոցին «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ներկայացուցիչներուն միջոցով յայտարարած էր պն. ձանկիւլեանի, թէ ինքն ալ պատրաստ էր իր մէջէն վտարելու, վերակազմեալներու կողմէ փաստացի կերպով ամբաստանուած անհատները, եթէ գտնուէին այդպիսիներ:

Չպիտի արժէր այս նամակին վրայ այսչափ իսկ ծանրանալ, եթէ ան չըլլար կ. վարչութեան հակամիութենական անդամներու հայեացքը, որ ուրիշ շատ մը պարագաներու ալ երևան եկած է արդէն:

Այս նամակէն վերջ, որ կուգար խոշոր արգելք մը ևս աւելցնել միութեան ճամբուն վրայ, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կը հասնի պն. ձանկիւլեանի մէկ ուրիշ նամակ, գրած յուլիս 10-ին՝ Աղէքսանդրիայէն, որուն մէջ իր ընկերներուն կողմէ հետևեալ առաջարկները կը ներկայացնէ. — 1) Արփիարի հարցաքննութեան թղթի պատճէնը խրկել Եգիպտոս, որպէսզի այնտեղի հնչակեան-

ները, մասնակցութեամբ դաշնակցական ներկայ-
 յացուցիչներու, քննեն զայն և եթէ համոզում գո-
 յացնեն Արփիարի դաւաճանութեան մասին, ոչ
 միայն արտաքսեն զինքը կուսակցութենէն, այլև
 ընկերական ատեանի մը մէջ մահաւան դատապար-
 տեն: 2) Սկսիլ միութեան բանակցութիւնները,
 քանի որ Դաշնակցութիւնը վստահութիւն ունի
 կեդր. վարչութեան երեքին, այսինքն մեծա-
 մասնութեան վրայ՝ այդ միջոցին քննութեան
 ենթարկելով նաև Արփիարի դաւաճանութեան
 խնդիրը *):

«Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը ի պատասխան
 այս նամակին յուլիս 25-ին կը գրէ պն. Ճանկիւլ-
 եանի թէ «Արփիարի դատաւարութիւնը Դաշ-
 նակցութեան համար վերջացած և վճռած խըն-
 դիր մ'ըլլալուն, անտեղի կը գտնէ ատեանին մեր
 մասնակցութիւնը խնդրող առաջարկը»: Այսու
 հանդերձ, յօժարութիւն կը յայտնէ հարցաքնն-

(*) Մեզի տարօրինակ կը թւի սա պարագան
 թէ ինչպէս պն. Ճանկիւլեան չի կրնար յաջողիլ
 համոզել հնչակեան «ճշմարտախնդիր» անդամնե-
 րը, թէ Արփիարեան գտնուած է դաւաճանական
 արարքներու մէջ, քանի որ ծանօթ հարցաքննու-
 թենէն զատ իրեն յայտնի էին ուրիշ հաւասարա-
 պէս ծանրակշիռ պարագաներ, ինչպէս օրինակ
 Թիֆլիսի գաղտնի ժողովի մասին լուր տրւիլը
 թիւրք ոստիկանութեան և Արամ Նահապետեանի
 ձերբակալումը, յեղափոխական նպատակի հա-
 մար Թիֆլիսէն Գրիգոր Արծրունիի խրկած 2000
 բուրլիին խորումը Արփիարի կողմէ և ուրիշ պա-
 րագաներ, որոնց մասին տարակոյս չունէր բնաւ
 և իբր ամբաստանութիւն մէջ բերած է իր «Դի-
 մակաւորներ» գրքոյկին մէջ:

նութեան պատճէնը խրկել, իր յարակից պատ-
 ճառաբանութիւններով, որպէսզի հնչակեան ըն-
 կերներ ալ համոզում կազմեն խնդրի մասին.—
 բայց, կուգէ գիտնալ թէ հնչակեան ընկերները
 ո՛րչափ իրաւասութիւն ունին կեդրոնի անդամ
 մը դատելու: Իսկ կեդր. վարչութեան «վստահե-
 լի մեծամասնութիւնը» նկատի ունենալով չէր
 կրնար բանակցիլ անոր հետ, որովհետև անոր շատ
 լաւ յայտնի էր թէ՛ կեդր. վարչութիւնը Արփի-
 արը ինքն էր:

Խնդրին շիտակ ճամբաներով մօտենալ, հըն-
 չակեան վարիչներուն գործին չէր դար, հետևա-
 բար ներքնապէս մի՛շտ մանւածապատ միջոցնե-
 րու կը դիմէին միութեան իրականացման ար-
 գելք ըլլալու, իսկ միւս կողմէն՝ հրապարակա-
 յին պոռոչտուքներով ինքզինքնին միութեան ջերմ
 համակիր կը ցուցնէին՝ ժողովրդականութիւն
 վաստակելու խարդախ նկատումով:

Պն. Ճանկիւլեան կը շարունակէ իր ջանքերը,
 բայց ապարդիւն. այդ միջոցներուն Աղէքսան-
 դրիա կը հասնի պն. Սվազլեան, որուն հետ ալ
 երբ միութեան շուրջ խօսակցութիւն տեղի կ'ու-
 նենայ, կեդր. վարչութեան ատենապետը կը պա-
 տասխանէ, — «Ես գիտեմ մի՛նակ կեդրոնացում
 բառի նշանակութիւնը. ապակեդրոնացման մա-
 սին 4-5 ժամ խօսեցան, ես բան մը չհասկցայ,
 մեզի պէս կեդրոն մը չունին, կըսէին: Ես Դե-
 թեան հակառակ էի, ինչո՞ւ առանց իմ որոշումիս
 ժընէվ գնացիր. չէ՞ որ վարչութեան ատենապե-
 տը ես եմ, այն նամակը որ վասն ատենապետի
 ստորագրուած է և պաշտօնական կնիքով կնքուած,
 վաւերական չէ...»:

Պն. Ճանկիւլեան կը յուսահատի և երկար ա

տեն վերջ միայն կը հասկնայ որ.—

«... Այդ բոլոր անձերը որ սկիզբները կը պո-
ռային թէ՛ միութիւնն է ժողովուրդի շահե-
րուն պաշտպանութեան միակ միջոցը, հակա-
ռակ այս քարոզներու ցոյց կուտային որ Դաշ-
նակցականները միութիւն չեն ուզեր...: Եւ
ահա այսօր պարզեցաւ որ ատիկա լոկ միջոց
մըն է եղեր ժողովուրդը խաբելու և անոր բա-
րեկամ ձեռնալով համակրութիւն շահիլ...: Այս
հնչակեան պարագլուխները կամ խմբակը
իրարու հետ կապած են բազմաթիւ անցեալ
մեղքերով, ընդհանուր գեղծումներով: Եթէ
ասոնցմէ մէկը, որն ալ ըլլայ, պաշտօնապէս
դուրս նետել յիշեալ խմբակի կողմէն, անմի-
ջապէս հրապարակ պիտի ելլեն իւրաքանչիւրի
մեղքերը, գեղծումներն ու վատութիւնները:
Միակ միջոցն է, ամէնքը մէկ անգամէն դուրս
նետել Ազգ. Յեղ. մարզեր սուպարէզէն («Դի-
մակաւորներ» էջ 51 և 61).

Այս համոզումով՝ պն. ձանկիւլեան, 1897-ի
վերջին ամիսներուն վերջնապէս կը հրաժարի
Հնչ. կուսակցութենէն և կը խզէ իր յարաբե-
րութիւնները անոր վարիչներուն հետ:

Կ'անցնին երկար ամիսներ և Դաշնակցութիւ-
նը հրապարակային վիճաբանութեան նիւթ չընեն
միութեան խնդիրը՝ հակառակ վերակազմեալնե-
րու յարուցած աղմուկին, այլ կը բաւականանայ
յունիս 1-13-ի ատենագրութենէն ետք «Դրօ-
շակ»ի յունիս ամսու թւով ըրած իր մէկ հա-
մառօտ յայտարարութիւնով, ուր յայտնելով պն.
ձանկիւլեանի խոստումը՝ միութեան մատնանըչ-
ւած արգելքները բառնալու՝ կը վերջացնէ հե-
տեալ կերպով.— «Դաշնակցութեան կը մնայ

սպասել այդ դիմումներու վախճանին յուսալով
թէ ամենուս փափաքելի այդ խնդիրը նպաստա-
ւոր լուծում մը պիտի կրնայ ունենալ, կարելի
եղածին չափ մօտ ժամանակի մէջ »:

Այս սպասողական վիճակը, վերը յիշեալ բո-
լոր երեոյթներով, տեւեց մինչև 1898 ապրիլ,
երբ գումարեցաւ Հ. Յ. Դ. երկրորդ ընդհա-
նուր ժողովը, որ հետեւեալ վճիռը կայացուց այդ
մասին:

«Նոր Հնչակեան կուսակցութեան կեդր. վար-
չութիւնը «Դրօշակ»ի խմբագրութեան միջոցով
ուղղած էր այդ առաջարկը Դաշնակցութեան՝
որով երկու տարիէ ի վեր այդ առթիւ կատար-
ւած բոլոր բանակցութիւնները վարած էր Սըմ-
բագրութիւնը, ընկերներու համաձայնութեամբ
և անոնց կարծիքներէն առաջնորդելով:

Ընդ. ժողովը լսեց այս խնդրի առթիւ Սըմ-
բագրութեան մասնաւոր տեղեկագիրը, ծանօ-
թացաբար վերաբերեալ բոլոր վա-
թացաւ այդ խնդրին վերաբերեալ բոլոր վա-
թագրութիւն ձանկիւլեանի մէկ նամակին ու ժո-
րութիւն ձանկիւլեանի մէկ նամակին ու ժո-
ղովի պատուիրակներուն տւած բերանացի բա-
ցատրութիւններուն, և ի նկատի առնելով պատ-
գամաւորներու կարծիքները այն բոլոր կէտե-
րու մասին, որոնք հեռուէն կամ մօտէն առըն-
չութիւն ունէին Միութեան խնդրին հետ, հե-
տեալ նկատումներու հիման վրայ տւաւ իր
վճիռը, պատճառաբանութիւնը «Դրօշակ»ի մէջ
հրատարակել որոշելով.

Նկատելով, որ Դաշնակցութեան հետ միու-
թիւն առաջարկող Նոր Հնչակեան վարչութիւ-
նը անկարող գտնուած է ցարդ իր հետ միացը-
նելու հնչակեան բոլոր ուժերը, և թէ Հնչակ-

եան նախկին կեդր. վարչութիւնը իր կուսակիցներու հետ կը շարունակէ տակաւին ինքզինքը հռչակել հարադատ ներկայացուցիչ ամբողջ Հնչակեան կուսակցութեան .

Նկատելով, որ Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը հիմնովին գոյութիւն չունի Մեծ և Փոքր Հայքի մէջ, Պօլսի մէջ իրեն յարած միայն անհատներ կան, իսկ իր գլխաւոր ուժը, որ կիլիկիոյ մէջ իր ունեցած կազմակերպութիւնները կը ներկայացնէին, այսօր քայքայուն վիճակ մը ունի .

Նկատելով որ այդ կուսակցութիւնն իսկըզբան հակառակ յայտարարելով ինքզինքը ո՛րևէ ուղղութեան՝ իր խախուտ դրութիւնը մատնեց, և միւս կողմէն իր յետազայ հրատարակութիւններով ազացուցեց մինչև իսկ յեղափոխական ոգիի չբացումը իր մէջէն :

Նկատելով, որ այդ կուսակցութիւնը կազմակերպւած կուսակցութիւն մը չի ներկայացըներ ինքնին, և իր այլևայլ մասերն իսկ տարբեր կերպով կը վերաբերին Միութեան խնդրին .

Նկատելով, որ այդ կուսակցութեան ղեկավարներէն շատերը վստահութիւն չեն ներշնչէր յեղափոխական և ընդհանուր բարոյականի կրկին տեսակէտներով, որով կը բացատրուի մաքուր ճանչցւած գործիչներու հետզհետէ հեռացումը այդ կուսակցութենէն (Տամատեան, Գըլըսճեան, Ճանկիւլեան ևլն .) .

Նկատելով, որ Արփիար Արփիարեանի պէս անձնաւորութիւն մը, հակառակ տրւած խոստումներուն, ո՛չ միայն չէ հեռացւած այդ կուսակցութենէն, այլև իր ձեռքն առած է այսօր կուսակցութեան ղեկը .

Նկատելով, որ այդ կուսակցութեան վարիչ անդամներէն շատերը երկու տարի անընդհատ գրադած լինելով կուսակցական այլևայլ պայքարներով, ո՛չ մէկ երաշխաւորութիւն կ'ընծայեն թէ նոյն ընթացքը չպիտի շարունակեն նաև Դաշնակցութեան մէջ, եթէ միութիւնն իրագործւի .

Նկատելով, որ պաշտօնապէս միութիւն առաջարկելով Հանդերձ, Հնչակեան ղեկավարներէն շատերը անպաշտօն կերպով հալածանք սկսած էին Դաշնակցութեան դէմ — բան մը որ քիչ ետքը բացարձակ սկսաւ արտայայտուիլ կուսակցութեան օրդանին «Մարտ»ի և աւելի ուշ «Նոր Կեանք»ի էջերուն մէջ .

Նկատելով, որ այդ կուսակցութիւնը ազգադաւ պրօպականտի ձեռնարկած է գրգռելու օսմանեան հայերը իրենց ռուսահպատակ եղբայրներուն դէմ .

Ընդ . Ժողովը միաձայն որոշեց՝ Նոր Հնչակեան կուսակցութիւնը իր արդի կազմին մէջ չճանչնալով իբր վստահութիւն ներշնչող, յեղափոխական, կազմակերպւած մարմին մը՝ մերժել անոր վարչութեան առաջարկը միութեան կամ համերաշխութեան խնդրի մասին :

Ժողովը խորապէս համոզւած սակայն, թէ Նոր Հնչակեան կուսակցութեան մէջ կան անկեղծ յեղափոխական խմբեր և անհատներ, որոշեց հրաւէր կարդալ անոնց, որ իբր Հնչակեան գործիչներ գան ու ձեռք-ձեռքի տալով մեր ընկերներուն՝ համերաշխաբար մղեն մեր անհաւասար կռիւը թշնամիին դէմ : »

Կատարուեցաւ Հնչակեան գործիչներու բաղձանքը. միութեան բանակցութիւններու այս փո՛ր-

ձըն ալ ջուրն ինկաւ՝ ամիսներու յուսալից սպասումէ մը ետք :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՐՋԱՆ

1898-ին գումարեցաւ վերակազմ. Հնչակեան կուսակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողովը : Դաշնակցութիւնը՝ հայ ժողովուրդի և յեղափոխութեան բոլոր անկեղծ բարեկամներուն հետ՝ կ'ակրնկալէր որ Ընդհ. Ժողովը նկատի առնելով կուսակցութեան և անոր վարիչներուն վրայ ծանրացած ամբաստանութիւնները, մաքրագործէր, ի՛սկապէս վերակազմէր «վերակազմեալ» Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ ճանչցելու համար իրր «Վարդապետները, յեղափոխական կազմակերպած» մարմին մը, որուն հետ կարելի ըլլար բանակցել միութեան կամ համերաշխութեան մասին :

Մեծ եղաւ ընդհանուր յուսախաբութիւնը, երբ վեր. Հնչ. Ընդհ. Ժողովը ոչ միայն չկրցաւ իրականացնել իր վրայ դրած յոյսերը, այլև ողբալիօրէն ապացուցեց, որ հարադատ պատկերն է «Արփիար-կեղրոնի» և կը գտնուի անոր մոզական ազդեցութեանը տակ՝ գուրկ յեղափոխական կորովի կամքէ . . . : Տամատեան, որ իրր պարագլուխ Արփիարեանի և ընկերակիցներու շահատակութիւններուն դէմ բողոքողներուն, ժողովի գումարումէն առաջ իր անհատական նամակներուն մէջ, չարաչար կերպով կ'ամբաստանէր Արփիարը և տիղմի մէջ կը խոթէր կը հանէր, — քաջութիւնը չունեցաւ նոյնը ընել կուսակցութեան գերագոյն ատեանին առջև. Ընդհ. Ժողովին մէջ բերանը գոց նստաւ՝ ասպարէզ տալով Արփիարեանի, որ ի գործ դնելով ճիզվիթական իր

բովանդակ կարողութիւնը, այս անգամ ալ կը յաջողի ընտրել անգամ կեղր. վարչութեան . . . :

Յիշենք թէ այս նոյն Արփիարն է, որ կեղր. վարչութեանն իր հրատարումը պահանջած ատեն, դեռ քանի մ'ամիս առաջ կըսէր. — «... Յեղափոխութիւնը մեռած է այլ ևս հայ ազգին համար. ես յեղափոխական չէի ի վաղուց, այժմ ալ չեմ և ետքն ալ չպիտի ըլլամ. ինչո՞ւ զիս ընտրեցին» («Դիմ.» էջ 44) : Եւ հայ յեղափոխութեան այս չար ոգին, իր ընտրութեան համար «տրտունջ» յայտնելէ ետքն ալ տակաւին չէր ուզեր հրատարիլ՝ անօթի մնալու վախէն և լրբօրէն կ'ըսէր. — Այն եւ ու բեռէ ժողովուրդն ու պատգամաւորները որ կ'ուզեն հրատարիլ, թող բերեն իմ ապրուստս տան և ապա հրատարեցնեն զիս, եթէ ոչ, երբեք չեմ հրատարիր («Դիմ.» էջ 47) : Այս խօսքերուն պէտք իսկ չկար սակայն, որպէսզի Ընդհ. Ժողովը այս անգամ դուրս նետէր Արփիարը յեղափոխական ասպարէզէն, քանի որ հրապարակի վրայ էին անոր խմբագրած «Նոր կեանք»ն ու «Մարտ»ը, իրենց հակայեղափոխական բովանդակութեամբ. բայց, ինչպէս ըսինք, Ընդհ. Ժողովը չունէր այդ բանին համար պահանջած յեղափոխական կամքը :

Այսպէս կը վերջանար վեր. Ընդհ. Ժողովը, որ, եթէ յեղափոխական գործի յաջողութեան համար ամենադոյզն բաղձանք մ'իսկ ունեցած ըլլար, քիչ ջանքով կրնար շատ բան ընել՝ միութեան դերբուտ ճամբան հարթելու համար : Չբրաւ. և ո՛չ միայն չբրաւ, այլև շուրջ ընել. այս է ցաւալին :

Դաշնակցութեան համար վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը մնաց նոյն անվստահելի մարմինը և վե-

րակազմեալ շարքերէն քիչ քիչ սկսան հեռանալ անկեղծ ճանչցւած ուժերը: Տամատեան ալ որ իր անկարողութեամբ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մ'ունէր Արփիարեանի բոլոր հակա-յեղափոխական արարքներուն մէջ, ինքզինք արդարացուցած ըլլալ կարծեց, հրաժարելով Վեր. Հնչ. կուսակցութենէն, «Լ. Մկրտիչեանի և իր մէկ քանի ընկերներուն բռնած ուղղութիւնը և գործառնութիւնները Հնչակեան կուսակցութեան և ընդհանրապէս Հայ Յեղափոխութեան համար կորստաբեր դատելով և բողոքելով:» («Փիւնիկ», 18 Սեպտ. 1901):

Հակառակ այս աննպաստ հանգամանքներուն, միութեան խնդիրը կը մնար օրւայ հրատապ հարցը:

Դաշնակցութիւնը որ միութեան նախորդ բանակցութիւններուն առթիւ համբերատար լռութիւն մը պահած էր, հրապարակային վիճաբանութեան նիւթ չդարձնելով այս փափուկ խնդիրը, 1899 Ապրիլ 15ին խզեց իր լռութիւնը և մինչև Դեկտ. 15 շարունակաբար հրատարակեց «Դըրօշակ»ի յաւելածը՝ նւիրւած միութեան կամ համբարչիս գործակցութեան խնդրին՝ Վեր. Հնչ. կուսակցութեան հետ՝ որով կը պատճառարանէր Հ. Յ. Դ. Բ. րդ Ընդհ. Ժողովի մերժումը: Այս յաւելածին մէջ ընդարձակօրէն խօսւած էր նաև Արփիարեանի վրայ իբր «Լրտես-յեղափոխական» և մատնիչ, պարագայ մը, որ ընդունակ էր թունդ հանել Վերակազմեալ շարքերը և հետամուտ ընել զանոնք՝ իրենց վարիչին վրայ ծանրացած ամբաստանութիւններուն ստուգութեանը իրենք ալ համոզուելու:

Ահա այս ատեններն էր — 1900ի Յունվարին—

որ Վեր. կեդր. վարչութեան մօտիկ անձնաւորութիւն մը— Պն. Յովհաննէս Շահնազար— Զէգոք և Մխիթար ծածկանուններով ինքնաբերաբար միութեան միջնորդ ուղեց հանդիսանալ Դաշնակցութեան և Վեր. Հնչ. կուսակցութեան միջև:

Պն. Յովհաննէս Շահնազար ինքնաբերաբար ստանձնելով միջնորդի դերը, մէկ-մէկ նամակ կը գրէր Դաշնակցութեան և Վեր. Հնչ. կուսակցութեան կեդրոնին:

Վերակազմեալ կեդրոնին գրած նամակով կը ներկայացնէր հետեւեալ չորս գլխաւոր պայմանները .[*]

1— Յեղափոխական ոգւոյն զօրացումը թերթերուն պարունակութեան փոփոխութեամբ:

2— Ռուսահայերուն դէմ հալածանքի դադարումը:

3— Արփիարի հրաժարումը վարչութենէն և խմբագրութենէն:

4— Միացեալ մարմինին համար ստեղծել, միութեան առթիւ միայն, առժամեայ մի դատարան, երկու կողմի ամբաստանեալներու համար, և որուն ենթարկուի նաև Պն. Արփիարի խնդիրը:

Այս գլխաւոր պայմաններէն զատ, Պն. Շահնազար կ'առաջարկէր հետեւեալները.—

5— Նոր մարմինը կոչել «Միացեալ Հայ Յեղափոխականաց Եղբայրութիւն»:

6— Նոր մարմինին պաշտօնաթերթը կոչել «Դրօշակ»:

Ասոնցմէ ետք, յարգելի միջնորդը կը ծան-

[*] Նամակը, ինչպէս նաև իր վարած բանակցութիւններու մասին ուրիշ մանրամասնութիւններ, հրատարակւած են «Հայրենիք»ի 1901 Հոկտ. և Նոյ. ամսոյ թւերուն մէջ:

րանար այն գործնական միջոցներուն վրայ՝ որոնցմով երկու կուսակցութիւնները սկզբունքով միաբանած և օրինապէս միաձոյլ՝ պիտի սկսէին գործի: Նոյնիմաստ նամակ մըն ալ խրկած էր Դաշնակցութեան:

Դաշնակցութիւնը ընդունեց Պն. Շահնազարը իբրև միջնորդ, անձամբ տեսնեցաւ անոր հետ ժընէՎ, և ինչ ինչ զիջողութիւններ ըրաւ միութեան պայմաններու մասին, բայց մերժեց նկատի առնել Արփիարի հարցը իբր **«-ը»** խնդիր: Պն. Շահնազար, սակայն, ուժ տալու համար իր առաջարկին, կը խմբագրէ նամակ մը և Պնր. Իսքէնտէրի և Յակոբեանի ստորագրել տալով կը խրկէ «Դրօշակ»ին և «Մարտ»ին՝ հրատարակելու խնդրանքով: Այս նամակով, ստորագրողները կ'առաջարկեն «Պատուոյ Ատեան» մը կազմել, որուն պաշտօնը ըլլայ լսել Պն. Արփիարեանը և անոր վերագրած ամբաստանութիւնները, և ըստ այնմ վճիռ մը տալ որ վերջնական և պարտաւորիչ ըլլայ երկու կուսակցութեանց համար»: Այս նամակէն ետք, վերակազմեալներու պաշտօնական օրկան «Մարտ»ն (1900 Մայիս, թիւ 24) ալ կը կրկնէ «Պատուոյ Ատեան»ի առաջարկը, ու այսպիսով միութեան խնդրին տեղ այժմէութիւն կըստանայ Արփիարի «Պատուոյ Ատեան»ի խնդիրը:

Պնր. Իսկէնտէրի և Յակոբեանի նամակէն և վեր. կեդրոնի առաջարկէն վերջ, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը զանազան վայրերու մէջ գլխաւոր հայերէ գիմումներ կը ստանայ «Պատուոյ Ատեան»ի կազմութիւնը փութացնելու համար, որոնց հետեւեալ կերպով կը պատասխանէ «Դրօշակ».—

«... Ատեանի հարցը պատկանում է «Դաշ-

նակցութեան» կամ քը արտայայտող մարմինների լիազօրութեան և հետեւաբար «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը կը հրատարակի «Դաշնակցութեան» որոշումը երբ նա կը կայանայ: Նոյն հարցի վերաբերմամբ «Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան» արած պաշտօնական յայտարարութեան առիթով, ստիպւած ենք կրկնել, ի գիտութիւն հասարակութեան, որ այս դէպքում՝ մենք՝ արդէն տեղեակ լինելով «Դաշնակցութեան» ընդհանուր հայեցակէտին, բացարձակապէս կարող ենք յայտնել.— վերակազմեալ Հնչակեան կեդրոնը չպիտի ստանայ մեզինից իր ո'ւէ գիմումին պատասխան, քանի որ մեզ յայտնի է նրա կազմը: Մեր այս պայմանը գոյութիւն ունի 1896 թւից, և ուրեմն նորութիւն չէ»:

վերակազմեալ կեդրոնը շարունակեց պնդել իր առաջարկին վրայ և անոր միջոցով դրդուած հայ հասարակութիւնը նոյնպէս շարունակեց իր գիմումները, բայց «Դրօշակ» մնաց անդրդուելի՝ առաջնորդ ունենալով միայն յեղափոխականի իր անխախտ սկզբունքը:

Պն. Շահնազար շարունակեց իր բանակցութիւնները Դաշնակցութեան հետ՝ «Պատուոյ Ատեան»ի շուրջ համաձայնութեան մը գալու համար: Դաշնակցութիւնը սրտանց փափաքող միութեան և անկեղծօրէն ձգտող դէպի յեղափոխական եղբայրութիւն, ջանաց ճամբայ մը գտնել այս արգելքն ալ վերցնելու համար, և գտաւ. Յունիս 31ին Պն. Շահնազարի հաղորդեց, իսկ 1900 Հոկտեմբերին ալ «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակութեան տւաւ հետեւեալը, իբր «պատասխան «Պատուոյ Ատեան»ի խնդրի առիթով».—

«Ի նկատի ունենալով, որ ներկայ Յունիսար

ամսից ի վեր յեղափոխական կուսակցութիւններից և ոչ մէկին չպատկանող մի չէցոք անձնաւորութիւն բանակցութեան է մտել Արեւմըտեան Բիւրօյի հետ՝ Դաշնակցութիւնը և վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը միացընելու նպատակով, և որ այդ առիթով բանակցութիւններում պատշաճ տեղ է տրւած նաև երկու կողմի ամբաստանեալներ չհամար հիմնելիք մի մասնաւոր դատարանի — «Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմինը» առաջարկում է Արեւմտեան Բիւրօին՝ մերժել Միութեան խնդրից դուրս այս կամ այն անհատի դատարանի խնդրով զբաղելու առաջարկը»:

Միութեան պայմաններէն մէկը պիտի ըլլար ուրեմն դատարանի մը կազմութիւնը, որուն ենթարկէին ամբաստանեալներ՝ ընդհանուր առմամբ՝ և ոչ թէ այս կամ այն մասնաւոր ամբաստանեալը:

Չնայելով որ այս կնճռոտ խնդրի միակ բանաւոր ելքը աս կրնար ըլլալ, վերակազմեալները չհաւանեցան: Կեդր. վարչութիւնը պատասխանեց թէ՛ «... Յաւելածին հրապարակ հանելէն վերջը, հարկաւոր անհրաժեշտ է նախ նախատինքն սրբել, յետոյ միութեան մասին խորհիլ: Հակառակ Պն. Շահնազարի յամառ ջանքերուն, չընչակեան վարիչներ միշտ պնդեցին. — «Նախ Արփիար և յետոյ Ազգ, Միութիւն և Յեղափոխութիւն»:

Փաստեր մէջ բերելու պէտք չկայ կարծենք այլևս, յայտարարելու համար թէ՛ միութեան առջև այս արգելքները հանողն է, Պն. Մ. Չերազի բացատրութեամբ, «պառակտիչ ոգի» Արփիար, իր արբանեակներով, իրաւունք տալով

Պն. Շահնազարին գրել այն ատենները. — «Արփիարեանը ամենախղճալի թեթևօլիկ մը չէ միայն, այլև ոճրագործէն, դաւաճանէն, մարդասպանէն աւելի ծանր յանցաւոր մը»: («Չայն Հայր», 9 Դեկտ. 1908):

Մինչդեռ այս վիճաբանութիւնները տեղի կ'ունենային հրապարակով թէ ներքնապէս, վերակազմեալ Հնչակեան կեանքը լայկո՞ծ վիճակ մը կը ստանար: 1898ի վեր. Ընդհ. ժողովը «Վարչապետ» ընտրելով Արփիարեան, անոր գործակից կը նշանակէր Ալեքսան Արզուեան (Վահէ): Տիքտատօրական ոգիով յեցւած և էնթրիկներ սարքելու մէջ հռչակաւոր այս երկուքին միջև շուտով սկսաւ մոլեգին պայքարը՝ պատճառ ըլլալով բազմաթիւ իրողութիւններու՝ հետաքրքիր շատ մը տեսակէտներէ՝ որոնց կը տեղեկանանք Պն. Շահնազարի բանակցութիւններու շարունակութեան ընթացքին:

1900ի սկիզբը պն. Շահնազար Փարիզ հասնելով՝ տեսակցութիւններ կ'ունենայ Արփիարի, Չօպանեանի, Արզուեանի և Բիառի հետ և կը տեղեկանայ վերակազմեալներու կողմէ «Մեծ գործ»ի մը պատրաստութեան մասին: Իսկ թէ ինչ էր ատ «Մեծ գործ»ը՝ լսենք Պն. Շահնազարին. — «Հինգ-տասը անձերէ խումբ մը գինեւ և երկի՞ր դրկել, — ատ իրենց ուժէն վեր էր: Ոչ կազմակերպութիւննին և ոչ ալ քսակնին չէր ներեր մըտածել յեղափոխական գործնէութեան մը ատ ձևին: Մարդ կրցածը ընելու է. այս նկատումով կ'որոշեն արևներնէն դրկել պատրիարքն (Օրմանեան) ու Արթին Փաշան: ... Ո՞ր գագացումն էր որ Հնչակեաններուն ներչնչած էր այս Մեծ գործին գաղափարը: Ազգին օգտին զգացումը արդեօք,

գիւանագիտական և քաղաքական հանգամանքներու իբրև անհրաժեշտ հա՛րկը... Ասոնցմէ և ոչ մէկը, այսինքն ոչ մէկ արդարացուցիչ և հրամայական շարժառիթ մը մղիչը, խթանը, ներշնչողը միմիայն կուսակցական վարկի, անունի հոգն էր և ամենէն դէշ տեսակին պատկանած ծիծաղելի յանձնապատանութիւն մը, մենք ալ կուսակցութիւն մըն ենք, նայեցէ՛ք բուն Հայաստանի մէջ բան մը չենք կրնար կոր ընել, բայց ահա՛ Պոլիս մարդ կրնանք մեռցնել: Երկու տարիէ իվեր Հնչակեան վարիչները իրենց ազնիւ, ազգասէր և գիւրահաւան ընկերներուն ականջն ի վար փափրսած էին այս Մեծ գործը և դրամ հաւաքած էին...»: Արզուեան, որ գլխաւոր համակիրն էր այս ծրագիրին, այդ միջոցով կ'ուզէր դրամ հաւաքել՝ Նոր Ընկերութեան ճշ կազմելու՝ այդպիսով լուծելու համար իր վրէժը վեր. Ընդհ. Ժողովէն որ 1898-ին կեդրոնի անդամ չէր ընտրած գինքը: «Հնչակեան կուսակցութիւնը—ըսած է Արզուեան պն. Շահնազարին—անկարող է գործ մը ընելու, և միութիւնն ալ, որուն հետամուտ էք, անիրագործելի է»: Պէտք էր ուրեմն, իր խելքով կազմել նոր ընկերութիւն մը, որու յաջողութեան համար պն. Շահնազարի աջակցութիւնը խնդրած է Արզուեան, առաջարկելով անոր թերթ մը հիմնել իբր բերան նոր ընկերութեան: Պն. Շահնազար կը հակառակի այս ծրագրին, զայն խելագարութիւն և խաչագողութիւն անւանելով:

Իստանք դարձեալ «Մեծ գործ»ին, որու իրագործումին համար Պոլիս կը մեկնի Արզուեան ուր կը սկսի սպառնալիքով դրամ հաւաքել, որուն մէջ աւելի յաջողութիւն կը յուսար անուշտ, երբ տէռօրները կատարւէին: Դրամ հաւաքելու հա-

մար աս ու ան կողմ ըրած սպառնալիքները, սակայն, «պատճառ եղան 400 դաւառացիներու բանտարկման ու աքսորմանը»: Արզուեան կը ձերբակալի և շնորհիւ Ֆրանսական և Ամերիկեան կառավարութիւններու միջամտութեան, կը յաջողի ազատիլ ու Փարիզ երթալ՝ կեղծ հերոսի պսակը ճակտին: Հոն կը տեղեկանայ Արփիարի մեղսակցութեան՝ իր ձերբակալումի գործին մէջ՝ և հակառակութիւնը կը ստանայ աւելի սուր հանգամանք, ըստ Հնչակեան աղբւրներու, յանգելով Արփիարի տապալման 1900ի վերջերը, իսկ ըստ իրեն, Արփիարին՝ իր «խնքնաբերաբար» հրաժարումին Հնչակեան կեդրոնէն 1901 Յունվար 15ին և «Նոր կեանք»ի խմբագրութենէն՝ նոյն տարւայ Մայիսին: Այսպէս թէ այնպէս, իրողութիւնն ան էր, որ Արփիարեան չէր գտնուեր այլևս Հնչակեան կեդրոնին մէջ, ուր մնաց 1896էն իվեր, ըլլալով միութեան գլխաւոր արգելքներէն մէկը և դաւելով Հայ Յեղափոխութեան դէմ:

Վերակազմեալ վարչութենէն Արփիարի բացակայութիւնով՝ միութեան բանակցութիւնները կը մտնէին նոր ու տարբեր փուլի մը մէջ: վերցւած էր միութեան կարևորագոյն արգելքը և կարելի էր յուսալ որ շուտով կ'իրականանայ միութիւնը: Պն. Շահնազար անվհատ կերպով կը շարունակէ իր սկսած գործը և անգամ մըն ալ կը դիմէ կեդր. վարչութեան՝ ստիպողաբար պատասխան խնդրելով: Վահէ, որ արդէն տեղաւորւած էր քայքայւած կեդրոնի աւերակներուն վրայ *) և իբր տիքտատօր կը վարէր կուսակցու-

(*) կեդրոնի քայքայման պարագաներուն պիտի ծանօթանանք քիչ վերջը, Պն. Շահնազարի վերջին գրութենէն՝ ուղղւած «Դրօշակ»ի խմբագրութեան:

թեան գործերը, տեսնելով որ միութիւնը իրականանալու ճամբուն մէջ կ'իյնայ, կուզէ նորէն մէջտեղ հանել «պատուոյ ատեան»ի խնդիրը և թեւադրել կուտայ Արփիարին, որ խնդրագիր մը գրէ Կեդր. Վարչութեան, պատուոյ ատեանի բացման համար, որպէսզի իր ամբաստանութիւնը վերջնականապէս կարգադրուի: Մեծ ցաւ իրեն, չի յաջողիր այս նորագոյն հնարքին մէջ ալ և չի կարենալով խուսափիլ Պն. Շահնազարի պնդումներէն և քիչ մըն ալ յուսահատ՝ կուսակցութեան օր աւուր տկարացումէն, կը դառնայ խանդոտ միութենական և Նոր Կեանքի 1901 օգոստոս 1-ի թուով կը հրատարակէ միութեան շունդալից կոչ մը, ընդունակ բոլոր միամիտները շլացնելու:

«Միութեան իրագործումին համար, — կըսէ ատ կոչին մէջ — Հնչակեան կուսակցութիւնը կը նկատէ թէ ո՛չ միջնորդի և ո՛չ ալ պայմանի պէտք ունենալու են յեղափոխական մարմինները: Իտէալի մի սիրուն եղբայրանալու համար միջնորդ մը, մանաւանդ չէզոք միջնորդներու պէտքը նախատինք մըն է համոզւած ու գիտակից յեղափոխականներու ու յեղափոխական կուսակցութիւններուն»:

Եւ որպէսզի կարելի ըլլար առանց միջնորդի ու պայմաններու միանալ, նոյն կոչը կ'առաջարկէր «փոխադարձ անսահման գոհողութիւն»: Թէ ի՞նչ ըսել կուզէին «անսահման գոհողութիւն» անորոշ բացատրութիւնով որոշ կերպով կ'երեւի հետեւեալ պարագայէն: Այդ ատեանները երբ չին Հնչակեան պատգամաւոր մը Լօնտըն երթալով «Նոր Կեանք»ի վարձկան խմբագիր Սուրէն Պարթևեանին կը հարցնէ թէ «ի՞նչ ըսել կուզէ

ա հասճման գոհողութիւն ըսելով», վարձկանը կը պատասխանէ. — Ձգէ՛, ճանըմ՛, «ղաղթթայի փաթըրթը» են ատոնք...: «Ղաղթթայի փաթըրթը» պէտք է համարել նոյնպէս, ուրեմն «Նոր Կեանքի» յաջորդ թուով Կեդր. Վարչութեան ըրած երկրորդ յայտարարութիւնն ալ, որով հետեւեալները կ'առաջարկէր իբր պայման. — 1) Ձնջել «Հընչակեան կուսակցութիւն» անունը: (Իբրև թէ իր մաշ եղած ըլլար ան): 2) Դադրեցնել պաշտօնական հրատարակութիւնները: 3) Կեդրոնական Վարչութիւնը պատրաստ է ամբողջապէս հրատարիլ, և 4) պատուոյ խօսք Կեդր. Վարչութեան կողմէ ապագայ միացեալ մարմինին վարչութեանը մէջ ունէ պաշտօն չստանձնելու: Ի՛նչ մեծ գոհողութիւններ և յեղափոխականօրէն ո՛րչափ պատւաբեր մանաւանդ: Բայց ասոր վրայ յամենալը մեզ շատ հեռուն կը տանէր. անցնինք:

Ինչպէս զօրաւոր կերպով կապացուցանեն մինչև հիմա մէջ բերւած փաստերը, վերակազմեալները ամէն տեսակէտով աղքատ ըլլալէ զատ, զուրկ էին նաև վստահութեան ներշնչող տարրական անկեղծութենէ:

Այս միջոցին, (1901 սեպտ.) Արփիարեան որ թէև մեկուսացած, բայց տակաւին խաղեր մը խաղալ կուզէր, Վահէի դէմ պայքարելու համար միջոցներ կը փնտռէր Պն. Շահնազարի համակրութիւնը վաստակելու, և անոր «զղու մի» նամակ մը կը գրէ, այս անգամ ինքզինք ներկայացնելով թունդ միութենական: 1900-ին Վահէն էր, — կը գրէ Պն. Շահնազար — որ կ'ուզէր զիս մտցընել Նոր մարմնին մէջ ընդգէմ Արփիարի, Մկըրտիչեանի և այլն, որոնք դուրս պիտի ձգէր, հիմա Արփիարն է, որ ինձ կը նւիրէր իր գործակ-

ցութիւնը միութեան համար՝ ընդդէմ Վահէի :
 Դրսէն գիտողները և խնդիրները արտաքնա-
 պէս միայն նկատի առնելու սովորութիւն ունե-
 ցողները, կրնային շատ նպաստաւոր զազափար
 կազմել Վերակազմեալներու մասին . բայց բոլոր
 անոնց համար որոնք ծանօթ էին միութեան կա-
 տակերգութիւնը խաղալ սիրող այն դիմակաւոր-
 ներու ներքին մարդուն, պարզ էր ամէն բան :
 Հետևաբար, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը կարե-
 ւորութիւն չընծայեց անուղղակի կերպով իրեն
 եղած այն ուռուցիկ և անիմաստ հրաւերին և ըս-
 պասեց իր բանակցութիւններու արդիւնքին տե-
 դեկանայ երկու տարիէ ի վեր այդ պաշտօնն ու-
 նեցող միջնորդէն, որմէ վերջապէս ստանալով եր-
 կար ատենէ ի վեր սպասուած պատասխանը՝ «Դր-
 օշակ»ի սեպտեմբերի համարով հրատարակեց
 հետևեալը . —

«Միութեան բանակցութիւններու առթիւ
 մեզ դիմող ընկերներուն կը յայտնենք, որ
 այդ բանակցութիւնները ատենէ մը ի վեր
 վարող չէղոք անձնաւորութենէն ստացւած
 գրութեան մը համաձայն՝ շուտով անոր
 վերջնական խօսքին կսպասուի : Ամբողջ սրտով
 կը փափաքինք, որ այդ խօսքը նպաստաւոր
 ըլլար բոլոր անկեղծ տարրերու համար» :

Այս յայտարարութիւնը կարգալով՝ «Նոր
 կեանք» փրփրաւ . ինչպէ՛ս կ'ըլլար որ իրենց հը-
 րապարակով ըրած հրաւերին չէր պատասխանէր
 «Դրօշակ» ու չէզոքի խօսքին կ'սպասէր . . .

Երկար յօդուած մը և կեդր . վարչութեան
 մէկ յայտարարութիւնը կը հրատարակէ «Նոր
 կեանք», ըսելու համար որ վերակազմեալ հնչ .
 կուսակցութիւնը միութեան համար չ'ընդունիր

չէզոքի մը միջնորդութիւնը և Պն . Շահնազար ,
 ոչ իրենց կողմէ պաշտօն ունի միութեան գործը
 առաջ վարելու և ոչ ալ ան պաշտօնապէս Դաշ-
 նակցութեան կողմէ կը ներկայանայ իրենց՝ բա-
 նակցելու համար միութեան մասին : Ու կը պըն-
 դէին, որ Դաշնակցութիւնը ուղղակի իրենց հետ
 բանակցութեան մտնէր : Ծիծաղելին հոս է, որ
 իրենց այս բաղձանքին մէջ յաջողելու համար
 միջնորդի միջնորդութեան և բարեխօսութեան
 կը դիմէին ներքնապէս, որպէսզի ան Վահէն
 ներկայացնէ ու յանձնարարէ Դաշնակցութեան՝
 անոր հետ վարելու համար միութեան բանակ-
 ցութիւնները : Աս մեկըի ձգեմք սակայն և անց-
 նինք աւելի զօրաւոր փաստերու, ապացուցանե-
 լու համար, որ իրենք պէտք եղածէն աւելի վըս-
 տահութիւն ունէին Պն . Շահնազարի վրայ և թէ
 «միջնորդ չենք ճանչնար կամ ընդուներ» յայ-
 տարարութիւնները, պարզապէս միջոցներ էին՝
 շիտակ ճամբէն շեղելու :

Պն . Շահնազար 1898ին վերակազմեալ Ընդհ .
 ժողովէն ընտրուած էր կեդրոնի անդամ, բայց
 մերժած էր . այս մերժումին վրայ, 1898-ի տե-
 ւողութեան վերակազմեալ վարիչներէն Պն . Շահ-
 նազար ստացած է նամակներ որոնցմէ մէջ կը բե-
 րենք հետևեալ քաղածները :

1898 հոկտ . 21ին Ղևոնդ վարդապետ և Կ .
 Փ . Փափազեան կը գրեն . — « . . . Ձեր վայելած մեծ
 համբաւը, որուն իրաւամբ այսքան արժանի էք,
 մեծ հաւատք ներշնչեց ժողովին իբր թարգման
 ամբողջ կուսակցութեան, որ պիտի կարենաք հայ
 ազգին այս ծանր ճգնաժամին նշանաւոր ծառայու-
 թիւններ մատուցանել ազգային փրկութեան Դա-
 տին, իբր զեկավարիչ մը Հնչակեան կուսակցու-

թեան...» :

1899 դեկտ. 4-ին Ա. Արփիարեան կը գրէ .— «...Կ'ընդունի՞ս մեր կուսակցութեան մէջ Ատենապետի, այսինքն chef-ի պաշտօնը ստանձնել, թերթերու խմբագրութեամբ. այս պարագային ես բոլորովին կը քաշուիմ...» :

1899 դեկտ. 25-ին ուրիշ վարիչ մը, Լ. Մ'կըրտիչեան կը գրէ Ադէքսանդրիայէն .— «...Եթէ Պն. Արփիար յաջողի ձեզ համոզել, որ ատանկ պաշտօն մը ստանձնէք, մենք ամենքս ալ շատ ուրախ կ'ըլլանք ու Պն. Արփիար ալ կուսակցութեան երախտագիտութեան կ'արժանանայ...» :

Այս փաստերուն վրայ աւելցնենք նաև որ Դաշնակցութիւնը ինք չի գնաց գտաւ միջնորդ Պն. Շահնազարը, այլ վերջինս ինք դիմեց Դաշնակցութեան՝ խրախուսած Վերակազմեալներու կողմէ իրեն տրւած վտանգութեան քէէն, որ համագոր էր լիազօր պատերակցութեան պաշտօն մը տալուն. և Դաշնակցութիւնը, գիտնալով հանդերձ որ Պն. Շահնազար մոլի պաշտպան մ'է Ա. Արփիարեանի, չմերժեց անոր միջնորդութիւնը՝ ազգօգուտ գործ մը գլուխ հանելու գերազոյն մտահոգութեամբ : Իսկ ի՞նչ անունով որակել Վերակազմեալ կեդր. վարչութիւնը, որ իր մարդը ինք կը մերժէր, ան ալ բանակցութիւններու առաժին քայլերուն ընդունելով անոր միջնորդի հանգամանքը և հաւանութիւն իսկ յայտնելով տրւած պայմաններէն մէկ երկուքին : Կը մերժէր անոր միջնորդութիւնը և սակայն միևնոյն ատեն, կատարեալ դարձնելու համար իր արգահատելի վիճակը՝ կեդր. վարչութիւնը կը ջանար իր մէջ առնել Պն. Շահնազար, զեկավարի դերը յանձնելու համար անոր... :

Վերակազմեալ կեդրոնը շարունակեց իր ջանքը՝ ուղղակի բանակցութեան մտնելու Դաշնակցութեան հետ միութեան խնդրին շուրջ և 1901 նոյեմբեր 23-ին պաշտօնական նամակով մը դիմեց Հ. Յ. Դ. արևմտեան բիւրօին, միութեան գլխաւոր պայման ներկայացնելով, — Ա.) Ձնջել «Նոր Կեանք», «Մարտ» և «Դրօշակ» անուններով հրատարակող օրկանները և միացեալ մարմնոյն իբրև միակ օրկան հրատարակել թերթ մը, տարբեր անունով : Բ.) Միացեալ մարմինը յորջորջել նոր անունով մը, որ երկու կուսակցութեանց անուններէն տարբեր ըլլայ :

Այս երկու գլխաւոր պայմաններն ընդունելէ ետք, նամակը կը թւէ միութիւնը իրականացած հուշակելու համար յաջորդաբար առնելիք քայլերը (Տե՛ս «Նոր Կեանք», 1. նոյ. 1901) :

Արևմտեան բիւրօն նոյ. 29-ին կը պատասխանէ .— «Նախ քան ձեզի պատասխանելը՝ հարկ համարեցինք կրկին անգամ դիմել Պն. Մխիթարին, խնդրելով որ անյապաղ հաղորդէ մեզի, թէ ուր յանգած է իր միջնորդութեամբ եղած բանակցութիւններու եզրակացութիւնը : Որովհետև բանակցութիւններու բոլորովին նոր ձեռնարկի մը դիմելէ առաջ, ըստ մեզ, աւելի բանաւոր ու հետևողական ըլլալ կը թւի հարցը փակել իր սկսած օրինական ձևակերպութեան մէջ :

Պն. Մխիթարի մեզի խոստացած և դրժխախտաբար ցարդ յետաձգւած «վերջնական խօսքը» ստացելուն պէս, մենք կը փութանք ձեզի հաղորդել Արևմտեան Բիւրօին կարծիքը ձեր առաջարկած «ուշակի բանակցութիւններու առթիւ» :

Կեդր․ Վարչութեան համար անըմբռնելի էր Արևմտեան Բիւրօի այս պատասխանը․ «Հետևողականութիւն», «օրինական ձևակերպութիւն» անձանօթ բացատրութիւններ էին անոնց համար։ Առանց նկատի ունենալու որ Պն․ Շահնագար (Մխիթար) երկու տարիէ ի վեր արդէն կը վարէր բանակցութիւնները երկու կուսակցութիւններուն միջև, անոնք կուգէին որ Դաշնակցութիւնը, հետևելով իրենց, թեթևամտօրէն չեղեալ նկատէր ամէն բան և սկսած մէկ գործը կիսկատար թողուցած՝ ձեռք գարնէր ուրիշի մը։

Դաշնակցութիւնը կ'սպասէր Պն․ Շահնագարի վերջնական խօսքին, բայց վերջինը այնպիսի անել չբուրեցան մը մէջ կը գտնուէր, որ անկարող էր շուտով գոհացում տալ եղած պահանջին։ Վերջին անգամն ըլլալով, 1902 մարտ 19ին Պն․ Շահնագար նամակ մը ուղղած է Վեր․ Հնչ․ Կուսակցութեան կեդրոնին, ամիս մը ժամանակ տալով իրեն պատասխանելու։ Այս նամակով Պն․ Շահնագար երևան կը հանէ մինչև այն ատեն Վեր․ Հնչ․ Կուսակցութեան մէջ գործուած զեղծումներն ու ապօրինութիւնները և անհերքելի փաստերու վրայ հիմնուած զայն կը յայտարարէ կազմալուծ։

Հետագրքերներուն յանձնարարելով «Դրօշակ»ի 1902 ապրիլ ամսու յաւելածը, հոս կը քաղենք միայն այդ նամակին հետևեալ կտորները․—

«... Երբ որ 1900ին դեմեցի Վեր․ Հնչակեան Կուսակցութեան, գիտէի թէ այդ ատենուան կեդր․ վարչութեան անդամներն ի՞նչքան են, ե՞րբ ու ի՞նչպէս ընտրուած են։ Ունէի դէմս օրինաւորութեան բոլոր պայմաններուն մէջ

1898ին ընտրուած և երկու տարիէ ի վեր պաշտօնավարող մարմին մը։ Իսկ հիմա, ձեռքս ապացոյցներ ունիմ թէ այդ կեդր․ վարչութիւնը գոյութիւն չունի․ ցրուած՝ լուծուած է։ Իմ աթոռէս ի դատ (որովհետև ես ալ վարիչ ընտրուած էի) ուրիշ վարիչներու աթոռներ ալ թափուր են հոն։ Երեք վարիչ ինձ նամակով յայտնած են հրաժարած ըլլալնին և այս հրաժարումներէն ի վեր անցեր է արդէն եօթ ամիսէն աւելի։ Համագումար չորս հրաժարում։

«Այս կացութիւնը շատ ծանրակշիռ է։ Վեր․ Հնչ․ Կուսակցութիւնը ինքնագլուխ և դիքտատօր Նազար պէկի օրինակէն սարսափած և խրատուած՝ իր հիմնական կանոնադրին մէջ դրած է 15րդ յօդուածը՝ որ կըսէ թէ այդ պարագային մէջ, կեդրոնական վարչութիւնը լուծուած կը համարուի։ Բայց, մտահոգ հեռատեսութեամբ մը, որպէսզի չորս վարիչի հրաժարման պարագային մէջ Կուսակցութեան գրամն ու ուղղութիւնը չ'իյնայ կապտող կողուպտողի մը usurpateurի մը ձեռք, Վեր․ Հնչակեան Կուսակցութիւնն աւելցուցած է այդ յօդուածին մաս մը ալ որ կը հրամայէ ընդհանուր ժողով գումարել նոր կեդր․ վարչութիւն մը ընտրելու համար։

«Ներկայիս մէջ կողուպտելու և վնասակար ուղղութեան երկիւղը նա մանաւանդ սա պատճառով աւելի հիմնաւոր է որ ուրիշ երկու վարիչներ, մին՝ Ս․ միւսը՝ Ն․, տարիներէ ի վեր գործնականապէս դադրած են վարիչի դեր մը կատարելէ, այնպէս որ այս երկուքին հեռացած՝ միւս չորսին հրաժարած ըլլալուն հետևանքով, մնացած կայ 1898ի Ընդհանուր Ժո-

դովին կողմէ ընտրւած միայն մէկ վարիչ—միայն մէկ— և ան ալ կը բնակի ոչ թէ կեդրոնը՝ այլ Ամերիկա :

«Յգրակացնելով կըսեմ. Չկայ կեդրոնական վարչութիւն, այլ կայ չորս հինգ անձերէ բաղկացեալ (որոնց երեքը՝ Լօնտըն, մին՝ Նգիպտոս, միւսը՝ Ամերիկա) խմբակ մը որ չկրնար համոզել հայ հասարակութիւնը թէ ինքն է որ կը ներկայացնէ Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը, կը վայլէ անոր անդամներուն վստահութիւնը, կը գործադրէ կամքն ու փափաքը, քանի որ ասոնց 1898ի Ընդհ. Ժողովէն այդ խմբակը ընտրւած չէ, ինչպէս, զօր օրինակ ես, վարիչ ընտրւած էի :

.....
Թւելէ ետք կարգ մը ուրիշ զեղծումներ և օրինազանցութիւններ, նամակը կը վերջացնէ.—

«Ես կը գտնուիմ ուրեմն հանդէպ այնպիսի մարմինի մը՝ որ ընտրւած չէ, որ տարիներէ իվեր ունեցած է պաշիպօզուզներու յատուկ զարտուղի ընթացք մը, ընկերներու դէմ ըմբոստ, գործերուն մէջ կամայական և անհաւատարիմ, որ յաջողեր է վերջերս ձեռքն անցընել այնպիսի իշխանութիւն մը որ իրեն Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ տրւած չէ ոչ Հիւնական կանոնին գծած ձևովը և ոչ ալ ուրիշ կերպով, և որ կը կրէ կեդր. վարչութիւն անունն որ իրենը չէ :

«Ոչ ոք կրնայ Ձեր այս ըմբոստութեան և հերձուածին մէջ զՁեզ ճանչնալ իբր Վեր. Հնչ. կուսակցութեան պաշտօնական մարմինը և Ձեզի հետ բանակցիլ, Ձեր դէմը գտնուողն ո՛վ ալ ըլլայ, միջնորդ մը՝ ինչպէս ես, կուսակցու-

թիւն մը՝ ինչպէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը :

«Ուզածս լո՛յս է ամենուս համար :

«Ձեզի կը մնայ, իմ այս նամակիս վրայ, ինձ գրել Ձեր բոլոր պատասխանները, հերքումները, ապացոյցները ի մասին այն ամէն մէկ մեղադրութեան որ վրդովիչ կերպով կը կանգնի Ձեզի դէմ :

«Ձեր լռութիւնը պիտի նկատեմ իբր հաստատութիւն մը Ձեզի վերագրւած արարքներուն և նպատակներուն»

Վերակազմեալ կեդրոնը չի պատասխաներ Սյս նամակին, ստիպելով Պն. Շահնազարը իր «վերջին խօսքն» ըսել Արևմտեան Բիւրօին, որու 1901 նոյ. 12ին գրած նամակը ցարդ՝ անպատասխանի կը մնար :

Պն. Շահնազար հաղորդելով վերի տեղեկութիւնները Արևմտեան Բիւրօին, հետևեալ տողերուն մէջ կ'ամփոփէ անոր նոյ. 12ի նամակին տալիք իր պատասխանը.—

«Անցեալ օգոստ. 1901էն իվեր չկայ Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը ներկայացնող պաշտօնական օրինաւոր մարմին մը, չկայ և ոչ իսկ (իբր կազմակերպութիւն) Վեր. Հնչ. կուսակցութիւն մը, որ անոր և ձեր միջև ունէ մէկը կարենայ միջնորդութիւն ընել : Կաւելցնեմ. գիտնական ու փորձառու միտքի մը յատուկ չէ յուսալ հասնիլ անխաբօսիկ արդիւնքի մը անկազմ խմբակութեան մը կամ պաշիպօզուզներու հետ որոնք, իծնէ, հակամէտ են ձեւել ոչ թէ ինքզինքնին նշանակւած գործին վրայ, այլ այդ գործը իրենք իրենց վրայ» :

Մինչդեռ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը Պն. Շահնազարի վերջին խօսքին մ'իսկ Պն. Շահնազար

ալ վեր. կեդրոնին գրած իր նամակի պատասխանին համար տւած մէկ ամիս պայմանաժամի լրանալուն կ'սպասէին, — Հնչակեան հատուածները կը փութան միանալ, որմէ ետք, 1902 ապրիլ 1ին վեր. կեդր. վարչութիւնը հետեւեալ նամակը կը խրկէ Արևմտեան Բիւրօին. —

Յարգելի հայրենակիցներ,

Ուրախութեամբ կ'իմացնենք Ձեզ որ Հին և Վեր. Հնչ. երկու հատուածներուն միջև միութեան բոլոր պայմաններուն վրայ վերջնական համաձայնութիւն գոյացած ըլլալով՝ Հնչակեան Միութիւնը կատարւած է:

Կարելի եղածին չափ շուտ, ամբողջ կուսակցութեան քէօվ, պիտի ընտրուի Միացեալ ու միակ Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը, որ պաշտօնապէս պիտի հաղորդէ Ձեզ իր կազմութիւնը և որուն հետ է որ պիտի կրնաք այլևս ուղղակի բանակցութեան մտնել Միութեան մասին, երբ ժամանակը հասած կը նկատէք:

Միտելի է մեզ յուսալ որ մինչև միացեալ ու միակ Հնչակեան կեդրոնին կազմութիւնը, ի վիճակի կըլլաք ուղղակի բանակցութեանց ձեռնարկելու, որով կարելի կըլլայ վճռական քայլն առնել դէպի հայ յեղափոխական ուժերու ամբողջական բաղձալի միացումը»:

Սյուպիսով, ուրեմն, մէկ ձեռնարկը չաւարտած՝ ուրիշ մը, նոր մը մէջտեղ կը նետուէր և միշտ անո՛նց կողմէ՛ որոնք այնչափ վարպետ եղած էին հրապարակով և պաշտօնական կնիքներով վաւերացւած յանձնարարութիւնները ոտքի տակ առնել նորերն ստորագրելով նոյն կատակերգութիւնը խաղալու հաճոյքէն չզրկուելու հա-

մար:

Այս տխուր խորհրդածութիւններով պաշարւած Արևմտեան Բիւրօն հետեւեալ տողերը կը հրատարակէ, ի պատասխան Հնչակեան հատուածներու միութեան աւետումին, և միացեալ Հընչակեանութեան հետ տեղի ունենալիք միութեան ապագայ բանակցութիւններուն. —

«Կըսպասենք ուրեմն Հնչ. միացեալ կուսակցութեան կենտրոնի կազմուելուն: Իսկ առ այժմ թող թոյլ տրուի մեզ երկու խօսք ասել «Միութեան» ապագայ բանակցութիւնների առթիւ:

Հրապարակի վրայ գտնուում են դեռ ևս մարդիկ — սակաւաթիւ, բարեբախտաբար — որոնք չնայած մեր օր'եկտիվ ընթացքին և մեր բոլոր ջանքերին համաձայնութեան գալու յեղափոխական մաքուր տարրերի հետ՝ շարունակում են մեղադրել մեզ պառակտումի ու կուսակցականութեան մէջ, և մեր անհրաժեշտ վերապահումները, մեր միանգամայն հասկանալի յապաղումները բացատրում են ի վնաս մեր անկեղծութեան:

.....
Որքան մենք սրտանց անպայման համակրող ենք բոլոր յեղափոխական նկարագիր ունեցող ուժերի համախմբման՝ այնքան և գարշում ենք «միութեան» յախուռն, անիմաստ ազադակներից, այնքան և երկիւղ ենք կրում այնպիսի մի հեռապատկերից, ուր — այս կամ այն կերպով վերջացած իրագործւած — «Յեղափոխական ամբողջական միութեան» ծոցում առաջին վայրկեանից իսկ երևան կըգայ կազ-

մալուծման աղետաբեր սաղմը :

Եթէ մեր նպատակը պէտք է լինի՝ յեղափոխական գործը կազմակերպել և ոչ կազմալուծել, ապա պարտաւոր ենք միութեան բաբանակցութիւնների մէջ լինել շրջահայեաց և խտտապահանջ) :

Վերակազմեալ Հնչակեան կեդրոնը մինչ մէկ կողմէն բանակցութեան մէջ էր Դաշնակցութեան հետ միութիւն կամ համերաշխութիւն գոյացնելու համար, միւս կողմէն, գաղանապէս բանակցութեան մէջ է եղեր նաև Հնչակեան կեդրոնին հետ, միութիւն առաջ բերելու նպատակով հընչակեան հատուածներու միջև : Այս բանակցութիւնները կ'սկսին 1901 սեպտեմբերին և «երկար վէճերէ և բազում դժուարութիւններէ վերջ», հազիւ 1902 մարտ ամսուն կը վերջանան՝ ի ձայն փողոյ և թմբկի կատարուած հռչակելով Հնչակեան միութիւնը :

Ի՞նչպէս կամ ի՞նչ պայմաններու շուրջ տեղի ունեցաւ այս միութիւնը, յայտնի չէ, որովհետև միութեան պայմանագրութիւնները ամրապէս փակուած կը մնան երկու հատուածներուն քով : Միութիւնը յայտարարող «պաշտօնական յայտարարութեան» մէջ ա՛յսչափ բան միայն ըսուած է այդ մասին. — «Անհուն ուրախութեամբ կը հաղորդենք հայ հասարակութեան, թէ՛ Հին և Վերակազմեալ Հնչակեան երկու հատուածներուն մէջ միութեան բոլոր պայմաններուն վրայ վերջնական համաձայնութիւն գոյացած ըլլալով՝ միութիւնը կատարուած է» :

Որո՞նք էին այդ «բոլոր պայմանները» որոնց վրայ «վերջնական համաձայնութիւն» գոյացուցած էին Հնչակեան հատուածները. ի՞նչպէս

հաշուեցան, երբ մէջտեղն էին այն պատճառները, որոնք ծնունդ տուած էին Հնչակեան անդրանիկ պառակտումին և փոխադարձ ա՛յսչափ մերկացումներու և անւանարկումներու :

Հնչակեան պառակտումին չափ մեծ անակընկալ մըն էր նաև այս միացումը, որ կուգար մտքերու մէջ անգամ մըն ալ նորոգել 96-ի տըխուր յիշատակները, կրկնել տալ անուծելի մընալու դատապարտուած սա հարցումները. — Ի՞նչ եղան փոխադարձ անբաստանութիւններով անհերքելիորէն ապացուցուած բարոյական և նիւթական զեղծումներու խնդիրները, ի՞նչպէս իրար դաւաճան անւանող այս մարմինները դարձեալ քով քովի եկան, միացան՝ առանց Հին հաշիւները մաքրած ըլլալու : Ալ չենք ուզեր հարցընել Հին Հնչակեաններուն թէ՛ որո՞ւ հետ վարեցին բանակցութիւնները, երբ Վերակազմեալ Հնչ. կեդր. վարչութիւն գոյութիւն չունէր :

Այս հարցերուն պատասխանը տուած ենք մենք տակաւին պառակտումի մասին խօսած ատեննիս. — Հնչակեան բաժանումով, կը բաժնուէին, աւելի ճիշտը, իրենց հաշուով, կը չբանային մինչև այդ թւականը ամբողջ կուսակցութեան անունով գործուած զեղծումները, և առաջացած հատուածները «իրաւունք» կ'ունենային յայտարարելու որ իրենք պատասխանատու չեն մայր-Հնչակեանութեան օրով տեղի ունեցած զեղծումներուն :

Հրաշալի՛ տրամաբանութիւն էր այս և իրենց այս չնաշխարհիկ գիւտին մէջ յաջողած ըլլալու պատրանքը քաջալերեց զիրենք, որ ուրիշ աութիւ ալ գործածեն նոյն փաստակութիւնը, ու կարծես կանխած ըլլալու համար միութեանէն

ետք ըլլալիք այս անխուսափելի հարց- բացատրութիւնները, միացեալ Հնչակեանները իրենց պաշտօնական մէկ շրջաբերականին մէջ կը յայտարարէին. — «Պարզ է, թէ Հնչակեան Միութենէն վերջ, Միացեալ կեդր. վարչութիւնը պատասխանատու է միմիայն իր օրով եղած գործերուն և հաշիւներուն համար՝ Միացեալ ու միայն Հնչակեան կուսակցութեան ընդհ. պատգամաւորական ժողովին առջև: Նրբացած բացատրութիւն մըն է աս ըսելու, որ միացեալ Հնչակեանները պատասխանատու պիտի չըլլային անկէ առաջ նոյն կուսակցութիւններուն մէջ պատահած զեղծումներուն: Հասկնալի պիտի ըլլար այս, եթէ միութենէն առաջ երկու կողմն ալ հարաւոր ներկայանային իրարու. այդպէս չեղաւ սակայն, հիներուն վրայ բարդւած նոր զեղծումներն ալ՝ անոնք միացան՝ այդպիսով մեծցուցած ըլլալով միայն չարիքը:

Ու այս չարիքին հանդէպ, մարգարէ ըլլալու պէտք չկար գուշակել կարենալու համար թէ մօտ ապագային նորանոր չարիքներ պիտի ծնէին անկէ և միութիւնը փոխանակ նպաստելու, վրնասած պիտի ըլլար յեղափոխական գործին:

Դաշնակցութիւնը որ յեղափոխականի հեռատեսութեամբ, կը գուշակէր ապագան, միութեան խանդավառ շրջանին իսկ շէր վարաներ ճշմարտութիւնը «տանիքներուն վրայէն» հռչակելու: Ահա թէ ի՛նչ կը գրէր «Հայրենիք» Ա. Վ. ի գրչով 1902 ապրիլ 26-ին. — «... Եթէ միանալ ուզող կուսակցութիւնները կանխաւ որոշ ու հաստատուն համոզում մը չկազմեն, եթէ կանխաւ չմաքեն չարքերը, — միութիւնը բարիք մը չըլլալէ գատ, սոսկալի չարիք մը պիտի

ըլլայ, իր բերելիք քայքայումովը: Միացող և ապա բաժանուողները աւելի դառնութեամբ ու թշնամութեամբ պիտի կուրին իրարու դէմ քան միութենէն առաջ:

Թողունք սակայն այս նրբին կէտերը և անցնինք բանակցութիւններու պատմութեան, տեսնելու համար թէ ինչ զիկզակ ճամբաներէ կանցնի ան մինչև տեղ կը հասնի վերջապէս, և թէ փոխադարձաբար ի՛նչ պայմաններ դրած էին միութեան համար (*):

Հնչակեան միութեան բանակցութիւնները, որ սկսան 1901 սեպտեմբերին, նախաձեռնութեամբ վերակազմեալ հատուածի, երկարաձգուցան և հազիւ վեց ամիսէն կրցան վերջանալ: Որչա՛փ դժուարութիւններ խնդիրներ, սկզբունքային ծրագրային հարցեր կային պիտի ենթադրէք ընթերցողը որ այսչափ կ'երկարին բանակցութիւնները: Թէև միութեան պայմանագրի պատճէնը չունինք մեր տրամադրութեանը տակ, սակայն, Հնչակեան պաշտօնական ազդիւրներէ կրնանք վստահօրէն եզրակացնել որ, միութեան գլխաւոր պայմանները հետեւեալներն են. — 1) Սօցիա-

*) Այս, ինչպէս նաև միութեան ու կրկին պառակտումի մանրամասնութիւնները կը քաղենք Հին և Վեր. Հնչակեան աղբիւրներէ, իրենց խօսքովը զիրենք գատելով՝ առանց մեր կողմէ երկար ու բարակ խորհրդածութիւններ կցելու անոնց: Գլխաւորաբար կ'օգտուինք «Հնչակ»ներէն, «Ոճրագործ դաւաճանները» վերակազմեալ տետրակէն՝ հրատարակւած 1903 յուլիսին՝ իբրև յաւելւած «Հնչակ»ին և Հին Հնչակեաններու Բ. Պատգ. ժողովի «պաշտօնական յայտարարութիւն»էն:

լիզմը մէկդի թողուլ. 2) կուսակցութեան պաշտօնական օւկանը պիտի դբադի գուտ հայ յեղափոխական և սպստամբական հարցերով. 3) «Հընչակ»ը որ նազարէկեանի անձնական սեփականութիւնն էր, դառնայ միացեալ հնչակեան կուսակցութեան անձեռնմխելի սեփականութիւնը. 4) նազարէկեան ուղղակի կամ անուղղակի ուէ գործակցութիւն պիտի չունենայ Հնչ. կուսակցութեան հետ (*):

Ինչպէս կ'երևի, միակ լուրջ պայմանը «սօցիալիզմի» խնդիրն է: Հին Հնչակեանները, ըստ վերակազմեալներուն, երեք չորս անգամ կ'ընդունին հրաժարիլ «սօցիալիզմ»էն, բայց կը դըրժեն իրենց խոստումը՝ ստիպումին տակ կովկասէն հետզհետէ հասնող պատգամաւորներու, որոնք կ'սպառնան նոր հատուած առաջ բերել կուսակցութեան մէջ, եթէ հին հնչակեան ծրագիրը «սօցիալիզմ»ով միասին չընդունուի: Հին հնչակեան պատ. ժողովը, որ միութեան այս բանակցութիւնները կը վարէր վերակազմեալ ինքնակոչ կեդրոնին հետ, իր ներկայացուցիչին միջոցով կ'առաջարկէ միութիւնը իրականացնելու համար «գոնէ «սերեյն» (?!) ընդունիլ սօցիալիզմը և իրենց ծրագիրը, քանի որ իրենք պիտի չկարենան հակառակիլ կովկասի պատգամաւորներուն, որովհետև առանց անոնց չպիտի կարենային այն կողմերը մասնաճիւղ ունենայ»:

(*) Այս վերջին պայմանի գոյութիւնը կ'ապացուցանէ թէ կեղծ էր 1902 ապրիլ 1-ի «Հընչակ»ով եղած մէկ պաշտօնական յայտարարութիւնը, որով նազարէկեանը կը հռչակէր «98 թըւականից սկսած բոլորովին քաշուած կուսակցութեան գործերից»:

Երկար կը քաշքշի բանակցութիւնը մինչև որ Հին Հնչակեանները, տեսնելով թէ վերակազմեալները չեն համակերպիր, «առերևոյթս» կ'ընդունին առաջարկուած պայմանները և... միութիւնը կը կայանայ...:

Հնչակեան միութիւնը

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐՍԿՄՈՒՄ՝ ԴԱՇ-
ՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ-
ՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ՝ ՄԻՆՉԵՒ ԱՆՈՆՑ ՎԱՍՃԱՆԸ

Այս հապճեպ և արգահատելիօրէն թեթևամիտ միութեան իրական դրդապատճառները երևան հանելը թողլով այժմ, — երկրորդ պառակտումի պատմութեան միջոցին կը ծանօթանանք անոնց—չարունակենք միութեան պատմութիւնը:

Կատարուած համաձայնութեամբ, երկու հընչակեաններն ալ ընդհ. պատգ. ժողով գումարելով պիտի ընտրէին երեքական հոգի, կազմելու համար միացեալ կեդրոնը: Կը կազմուի միացեալ կեդրոնը՝ վերակազմեալներուն կողմէ ներկայացուցիչ ընտրելով Ա. Արզուեան (Վահէ), Վ. Գրիգորեան և Շահրիման, իսկ հիններուն կողմէ՝ Հ. Արզումանեան, Ս. Սագունի և Ս. Հովուեանց (Տաշիրեան):

«Առերևոյթս» ամէն բան եղած լմնցած էր:

Միացեալ կեդրոնի կողմէ հրաման կ'երթայ հընչակեան մասնաճիւղերուն՝ խրախճանքներ սարքել, չքահանդէսներով տօներ հնչակեան միութիւնը: Եւ հնչակեան միամիտ հետևորդները կը բերկրին ու կը խայտան, իսկ ամբոխը կը ծափահարէ կատարած միութիւնը: Ամենայն՝ ինչ կատարեալ էր... «առերևոյթ»:

Անւանապէս թէև ապրիլին կատարած լմընցած էր միութիւնը, բայց հատուածներու վերջնական ձուլումը հազիւ տեղի կրցած էր ունենալ 1902 յունիս 28-ին:

Շատ չանցնիր, և ահա պատակտումի որդը կ'իյնայ հնչակեաններուն մէջ, նոյն տարւայ յունիս ամսուն իսկ կուի ու տարածայնութեան բոյն դարձնելով միացեալ կուսակցութեան կեդրոնը:

Թողունք խօսիլ այստեղ հնչակեան ներքին վէճերու մասին, որ վերջը երկրորդ պառակտումը պատրաստեցին, և անցնինք միութեան բանակցութիւններուն՝ Դաշնակցութեան և Հնչ. միացեալ կուսակցութեանց միջև:

Դաշնակցութիւնը թէև պէտք եղածէն աւելի պատճառներ ունէր այլևս թերահաւատ ըլլալու հնչակեան անկեղծութեան մասին և ետ մըղելու անոնցմէ եկած միութեան ո՛րէք առաջարկ, սակայն յեղափոխական ուժերու համախմբման անհրաժեշտութիւնը Հայ Դատի վերջնական յաղթանակի տեսակետէն, թելադրեցին անոր մոռնալ անցեալը իր բոլոր տխուր կողմերով և անգամ մըն ալ աշխատիլ միութեան իրականացումին: Իէպի այս նպատակը առաջանալու համար իբր առաջին քայլ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը կը հրաւիրէ Հնչակեան միացեալ կեդրոնը իրենց

երկուքի ստորագրութեամբ զեկուցագիր մը պատրաստել և ներկայացնել 1902 յունիս ամսու մէջ Իրիւսէլ դումարած հայասէրներու քօնկրէին՝ պաշտպանելու համար յեղափոխական ուղղութիւնը: Հնչակեան միացեալ կեդրոնը դրական պատասխան կուտայ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հրահրին և երկուքի ստորագրութեամբ զեկուցագիր կը խրկւի: Յուսադրիչ պարագայ մըն էր աս որ կրնար իրաւունք տալ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կարծելու՝ թէ միութեան նորագոյն բանակցութիւններու միջոցին ալ նոյն անկեղծ վերաբերումը ցոյց պիտի տային միացեալ հնչակեանները:

Յուսախաբութիւն, ա՛ն էր վերապահւած միշտ Դաշնակցութեան համար:

Հոս նոյնութեամբ մէջ կը բերենք միութեան այս փորձին առթիւ փոխանակած պաշտօնական դրութիւնները, առանց ո՛րէք լուսաբանութեան, որովհետև անոնք շատ պերճախօս են արդէն ինքնին:

Փրնէվ 23 օգոստ. 1902

Հնչակեան Միացեալ կուս.

կենտր. վարչութեան

Լօնդօն

Յարգելի հայրենակիցներ,

Միանգամայն համակիր-ինչպէ՞ք քանիցս յայտարարած ենք արդէն-բոլոր ճշմարիտ յեղափոխական ուժերի միութեան և տեղեկանալով Ձեր ընկեր Հ. Ս.-ի հետ ունեցած խօսակցութիւնից, որ 1900-ի յունիվարին վեր. Հնչ. կու-

սակցութեանը մեր առաջադրած նախնական պայմանները արդէն իրագործուած են, մենք օգտակար ենք համարում սկսել այժմ պաշտօնական բանակցութիւններ:

Ուստի առաջարկում ենք.

1) Ուղարկել մեզ Միացեալ Հնչ. կուսակցութեան ծրագիրը, որպէսզի Հնարաւորութիւն ունենանք ճիշտ գաղափար կազմել այն կէտերի մասին, որոնք վերաբերում են Ձեր կազմակերպութեան նպատակին, ձևին, տաքտիկին, անհատների պարտաճանաչութեանը, գիտցիւլիինային և այլն:

2) Նշանակել մի-մի (կամ, եթէ կամենաք, երկու-երկու) պատգամաւորներ Ձեր և մեր կողմից:

Մենք նպատակայարմար ենք գտնում, որ պատգամաւորները ընտրուեն փոխադարձ համաձայնութեամբ:

Ի նկատի ունենալով, որ Միութեան բանակցութիւնները կարող են երկար տևել և ո՞ր շատ ցանկալի է այժմից իսկ համերաշխ գործակցութեան փորձերանել — մի բան որ կարևոր է նոյնիսկ Միութիւնը դիւրացնելու տեսակէտից խնդրում ենք խորհել այն բոլոր միջոցների մասին, որոնցով կարելի է գանազան կէտերում առաջ բերել տեղական մարմինների մերձեցում՝ գործնական ձեռնարկների համար:

Ցանկալով աջող ելք բանակցութիւններին՝ խնդրում ենք ընդունել մեր յարգանքների հաւաստիքը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

(Կնիք)

Հօնդօն 30 օգոստ. 1902

Արևմտեան Բիւրօին

Ժընէվ

Յարգելի Հայրենակիցներ,

Ստացանք ձեր 1902 Օգոստ. 23 թւակիր նամակը: Ձենք զիտեր, թէ ի՞նչ խօսած կրնայ ըլլալ ձեզ պր. Հ. Խ.: Ձենք ալ ուզեր զբաղիլ պաշտօնական Հանգամանքէ զուրկ ուէ անհատական խօսակցութեամբ:

Մեզի համար ուրախալին այն է, որ դուք ևս օգտակար կը նկատէք միութեան ուղղակի և պաշտօնական բանակցութիւններն սկսիլ:

1) Կը կարծենք սակայն որ բանակցութեանց սկզբնաւորութենէն առաջ, ծրագրային և այլ խնդիրներ կրնան գործը դժւարացնել և աւելի երկարաձգել զայն: Ուստի փափաքելի էր որ ամէն բանէ առաջ երկու կողմի լիազօրները նշանակէին՝ և միութեան բանակցութեանց ընթացքին միայն՝ խնդրոյ առարկայ դառնային երկու կողմի ծրագիրները, նպատակն ու թաքթիքը, որոնց մասին՝ այժմէն սիրելի է մեզ յուսալ՝ թէ կարելի պիտի ըլլայ վերջնական ու անյապաղ համաձայնութեան մը գալ:

2) Մենք կը խորհինք որ երկու կուսակցութեանց իւրաքանչիւրն ինքը միայն պէտք է իրաւունք ունենայ իր լիազօրը կամ լիազօրները ընտրելու, մանաւանդ որ, բնականաբար իւրաքանչիւր կուսակցութիւն ինքը միայն կարող է գիտնալ, թէ իր մէջէն ո՞վ աւելի յարմար ու ձեռնհաս է գիւնքը ներկայացնելու:

3) Գալով երկու կուսակցութեանց այժմէն

համերաշխ գործակցութեան, ասիկա մեր ալ վաղեմի փափաքն է, որուն իրագործման մասին պէտք եղած խորհրդակցութիւնները կը կատարւին դարձեալ բանակցութեանց միջոցին:

Եւ արդէն կը կարծենք, որ երկու կուսակցութեանց մասնաճիւղերուն մէջ կիրքերը դադրեցնելու, համերաշխութեան ոգին արթնցնելու էն գործնական միջոցն է միութեան բանակցութեանց սկսիլ՝ լիազօրներու ընտրութեամբ:

Յուսալով որ շուտով կը յայտնէք ձեր պատգամաւորներու ընտրութիւնը,

Մնամք յարգանքօք

Հնչ. Կուսակց. Կեդր. Վարչ. կողմէն՝

Ատենադպիր

(Ատոր.)

Ատենապետ

(Ատոր.)

* * *

Ժընէվ 24 սեպտ. 1902

Հնչակեան Միաց. Կուսակց. Կենտրոնին

Հօնքօն

Յարգելի հայրենակիցներ,

Ձեր օգոստ. 30 թւակիր պատասխանը Միութեան խնդրի առթիւ արւած մեր առաջարկին՝ ստիպում է մեզ նորից դառնալ դէպի մեր յարուցած հարցը:

1) Ձանազան կուսակցութիւնների գոյութիւնը հասարակական գործունէութեան այս կամ այն ասպարիզում բացատրելու է զանազան

պատճառներով. ա) կամ որ այդ կուսակցութիւնները ունեն տարբեր նպատակներ. կամ բ) որ միևնոյն նպատակն ունենալով՝ նրանք տարբերում են կազմակերպութեան ձևով, գործելու եղանակով. գ) կամ թէ ունենալով նման նպատակ կազմակերպութեան ձև և նրման տաքտիկ՝ նրանք չեն ներշնչում փոխադարձաբար վստահութիւն:

2) Յեղափոխական մարմինների ճշմարիտ միութեան համար, ըստ մեզ, անհրաժեշտ է, որ միացեալ մարմինները ունենան մէկ նպատակ, մէկ կազմակերպութեան ձև, որ մեզ թւում է ամէնակարևոր պայման:

Պարզ է, կարծում ենք, որ քանի շատ լիւնեն տարբերութիւնները վերոյիշեալ կէտերում, այնքան աւելի դժւարութիւնների պիտի հանդիպենք՝ միացած ու նոյնիսկ համերաշխ գործելու համար:

Հ. Յ. Դ. Արևմտեան Բիւրօն—որ արտայայտիչ է Հնդհանուր Ժողովի որոշումների և որ չէ կարող ունէ փոփոխութիւն մտցնել Դաշնակցութեան ծրագրին մէջ—Հ. Յ. Դ. Արևմտեան Բիւրօն նախ քան ամբողջ Դաշնակցութեան կողմից Միութեան բանակցութեան համար միջնորդի դեր ստանձնելը՝ պէտք է համոզած լինի, որ երկու մարմինների յեղափոխական աշխարհայեցողութիւնները խիստ կերպով չեն տարբերում իրարից, որ էական կէտերում նրանք համաձայն են:

3) 1900 թւի սկիզբներում պ. Չեղոքի միջոցով կատարած բանակցութիւնների ժամանակ Արևմտեան Բիւրօն դրել էր նախնական պայմանների շարքում ա) Հեռացնել Արփիար

Արփիարեանը, և բ) հեռու պահել վարիչ մարմիններից մի շարք արատաւորաժ անձանց՝ Աղասի, Ռշտունի, Սուրէն և այլն:

Այդ պահանջը շարունակում է պահպանել իր ուժը և Հնչակեան հատաձևների միութիւնից յետոյ ցանկի վրայ աւելանում է նախկին կենտրոնի անդամ Նազարբէգեանը: Այս կէտի վերաբերմամբ մենք բերանացի վստահութիւն էինք առած Ձեր ընկեր Հ. Ս. -ից, բայց քանի որ վարչութիւնը «չի ուզեր զբաղիլ պաշտօնական հանգամանքէ զուրկ անհատական խօսակցութիւններով»՝ Բիւրօս պատիւ ունի խնդրելու Ձեզնից անհրաժեշտ տեղեկութիւններ այդ կէտի մասին:

4) Ի նկատի ունենալով, որ նշանակելիք պատգամաւորները, իբրև մի տեսակ միջնորդներ, ձգտելու են հարթել մեզ բաժանող կէտերը, քայլ առ քայլ մօտեցնել, միացնել երկու կուսակցութիւնները՝ մենք կարծում ենք, որ այդ պատգամաւորները պէտք է վայելեն երկու կողմերի յարգանքն ու վստահութիւնը:

Արժանաւորներին, ձեռնհասներին, հարկաւ, ընտրելու էք Դուք. միայն թէ այդ ընտրութիւնը վերջնականապէս կը վաւերացի մեր համաձայնութեամբ, և փոխադարձաբար: Այդպէս վարւում են նոյնիսկ պետութիւնները՝ դեսպաններ նշանակելու միջոցին: Այս պահանջը Ձեզ բնական ու հասկանալի կը թւայ, եթէ ի նկատի առնէիք, որ մեզ տակաւին ոչինչ յայտնի չէ, թէ ինչ լուծում է տւել Ձեր կուսակցութիւնը վերջին տարիներում այլևայլ անձնաւորութիւնների առթիւ ծագած տըրտմառիթ խնդիրներին:

Միրում ենք յուսալ, յարգելի հայրենակիցներ, որ մեր այս առաջարկները կը ներկայանան Ձեզ, իբրև միանգամայն արդարացի և ընդունելի:

Յամենայն դէպս, եթէ չնայած մեր անկեղծ ցանկութեան՝ առաջ մղել Միութեան բանակցութիւնների հարցը, այս կամ այն պատճառով մերժէք մեր առաջարկները և այդպիսով անհրաժեշտ դարձնէք բանակցութիւնը Միութեան համար, — ապա մենք օգտակար ենք դատում մի-մի ներկայացուցիչների միջոցով անյապաղ դիմել բանակցութեան՝ համերաշխ գործակցութեան մասին՝ այս կամ այն դիպածում, երկրի այս կամ այն վայրում:

Մեզ համար անհասկանալի և վերին աստիճան ցաւալի է, որ Դաշնակցութիւնը ջողով է համերաշխ գործերի ձեռնարկելու րիչ ազդերի ներկայացուցիչների հետ, այն ինչ՝ մեր հայրենակիցների հետ վիճակած է միայն անվերջ բանակցել և բաւականաճալ միմիայն խօսքերով ու գրութիւններով:

Համերաշխ այդ գործակցութիւնը գնահատելի և կարևոր է մանաւանդ այն պատճառով, որ նա գրաւական է վերջնական և ճշմարիտ միացման: Լոկ թղթի վրայ կայացրած համաձայնութիւնները, գիտէք, որ շատ խախուտ են: Ապացոյց 1890-ի Դաշնակցութեան և Հնչ. կուսակցութեան «միութիւնը», որ տեւեց երկու ամիս միայն:

Սպասելով ձեր դրական պատասխանին, խնդրում ենք ընդունել, յարգելի հայրենակիցներ, մեր յարգանքների հաւաստիքը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻԻՐՕ

(Կնիք)

Միացեալ կեդրոնը հանդիսաւոր լռութիւնով մը կը պատասխանէ այս նամակին :

Այս միջոցներուն, — ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխուն մէջ — Հնչակեան կուսակցութիւնը երկրորդ պառակտումի ցաւատանջ երկունքին մէջ կը գտնուէր՝ հետեւաբար անկարող յեղափոխական ուէ լուրջ խնդրի համար միտք յոգնեցընելու, ժամանակ վատնելու :

Արեւմտեան բիւրօն, իր նամակի պատասխանը ստանալու համար իր ցուր սպասելով երկար ամիսներ և ականատես ըլլալով Հնչակեան երկրորդ պառակտումին, 1903 մայիս ամսու «Դրօշակ»ով հրատարակութեան կուտայ միութեան այս բանակցութիւններուն ալ վերաբերող պաշտօնական գրութիւրները, այս առթիւ ըրած խորհրդածութիւնները հետևեալ տողերով վերջացնելով :

«Յոյսի նշոյլ անգամ չկայ, որ գոնէ իրենց առողջ մասով — խօսքներս անհատների և խմբակների մասին չէ, հարկաւ — Հնչակեանները կարող կը լինեն ներկայացնել իբրև մաքուր, վստահութիւն ներշնչող յեղափոխական մարմին, որի հետ օգտակար կը լինէր միացել: Այդ է թելադրում մեզ իրականութիւնը և այդ տխուր իրականութիւնն ու դառն փորձն է, որ ստիպում է մեզ յայտարարաբէլ, որ Բիւրօս հրաժարում է այսուհետև լինել միջնորդ Հնչակեան մարմինների և Դաշնակցութեան միջև միութիւն հաստատելու համար» :

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ՝ ԱՌԻՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐՈՎ — Հ. Յ. Դ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿՍՄ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԵՐԿՐՈՒ ՀԱՏԻԱՇՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ

Կատարեցաւ անխուսափելին : Արհեստական կերպով, «առ երևոյթս» կատարած միութիւն մը չէր կրնար երկար կեանք ունենալ, և Հնչակեան միութիւնը շատ կարճատև կեանք մ'ապրեցաւ՝ եթէ ընդունինք թէ ան ունեցաւ ուէ կեանք : Իսկապէս, բառի ամենասահմանափակ առումով իսկ միութիւն կայացած չէր Հնչակեան հատուածներուն միջև : Թէև հետևորդներու միամիտ շարքերը կը ցնծային օրին մէջ շրջան ընող «միութեան» հրապուրիչ բացազանչութիւններէն, բայց ինչպէս իրենց պաշտօնական գրութիւնները կը վկայեն, «միացեալ կուսակցութեան կեդրոնը դեռ յուլիսէն (1902) կռիւի և տարածայնութեան բոյն դարձած էր, չնայելով որ Միութեան կոչումը յունիս 28-ին (1902) եղած էր» :

Արդ, հարևանցի կերպով տեսնենք — միշտ հետևելով Հնչակեան պաշտօնական աղբիւրներու ,

Թէ միութեան վաղորդայնին իսկ սկսած այս տարածայնութիւնները ինչպէս աճելով վէճի ու կռւի վերածեցան, վերջապէս յանգելով արիւն-հեղ պառակտումին:

Երկու կողմէն ընտրւած երեքական ներկայացուցիչները կրկազմեն հնչակեան միացեալ կեդրոնը՝ պաշտօններու հետեւեալ բաժանումով.— Վեր. Հնչ. ներկայացուցիչներէն Արզուեան՝ ատենապետ, Շահրիման՝ ատենադպիր, իսկ Վ. Գրիգորեան՝ գանձապահ: Գլխաւոր պաշտօնները ուրեմն կը յանձնէին վերակազմեալներուն, ինչ որ կրնայ յայտարար նշան մը համարելի հիներու անկեղծ վերաբերումին դէպի միութիւնը: Վերակազմեալները սակայն, այսչափով չեն ուզեր բաւականանալ և կուսակցութեան ամբողջ գործերը իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացնելու համար «Հընչակ»ի և «Նոր, Կեանք»ի խմբագրութիւնը կ'առաջարկեն յանձնել վարձկան Սուրէն Պարթեւեանի, իսկ իրենց միւս ընկերներուն ալ արտասահմանեան ուրիշ կարևոր պաշտօններ: Հին հնչակեան ներկայացուցիչները կ'ընդդիմանան այս առաջարկներուն և իրենց կողմէն ջանքեր կ'ընեն «կուսակցութեան մէջ սօցիալիզմ»ը պարտաւորիչ տարր դարձնելու և Աւետիս Նազարբէկեան մը վերստին կուսակցութեան գլուխը բերելու:

Մէկ խօսքով, հնչակեան երկու հատուածներու ներկայացուցիչները «սինօր տավար» էր որ կը մղէին, անոնց վարմունքին պատշաճ հասարակ բացատրութեամբ մը: Փոխադարձ վարկաբեկումի գործը առաջ կը տանին մեծ եռանդով: Կեդրոնի մէջ ինկած պառակտիչ ոգին հետզհետէ կը տարածւի դուրսն ալ և առաջին պատեհութեամբ երկպառակութիւն կը ձգէ Լօնտօնի մաս-

նաճիւղին մէջ: Կեդրոնի ժողովները, ուր իբր Թէ յեղափոխական-կազմակերպական խնդիրներ պիտի ծեծուէին, ամբողջովին կ'զբաղին այս վէճերով՝ յաճախ կռիւմարտի կամ աթոռամարտի կատակերգութեամբ վերջանալով:

Չենք ուզեր աւելի տեղ տալ ո՛չ միայն յեղափոխական կուսակցութեան մը, այլև սովորական կուսակցութեան մը համար իսկ անպատուութիւն իրողութիւններու, որոնք երևան կուգան հնչակեան կեդրոնին մէջ. հետաքրքիրներուն կը յանձնարարենք «Ոճրագործ դաւաճանները» գըրքոյլը և մենք կ'անցնինք բուն նիւթին:

Արզուեան յամառօրէն կը ջանայ առաջ քշել իր ծրագիրները, որոնց մէջ, փաստերէն դատելով, մենք կը տեսնենք անոր իրական նպատակը՝ Հնչակեան կուսակցութեան ամբողջ գործերը իր ձեռքը կեդրոնացնելու՝ միահեծան կերպով իշխել կարենալու համար անոր վրայ: Հին Հնչակեանները արգելք կը հանդիսանան անոր բոլոր ծրագիրներու իրագործման և հակամարտութիւնը երթալով կ'ստանայ սուր հանգամանք: Արզուեան տեսնելով որ այս կերպ չի յաջողիր, կը դիմէ ուրիշ միջոցի, — կուսայ իր հրատարականը և վերջը, յուլիս 26ին, իրեն կը միացնէ իր միւս երկու ընկերակիցներն ալ, այդպիսով իր ախոյեանները տապալել յաջողելու յոյսով: Այս հրատարականները ոչ օրինական կերպով, այլ գաղտնի, կը հասնին Սմերիկա, ուր Վերակազմեալ ազդեցիկ անդամներ կը ծրագրեն տեղին վրայ միտքերը պատրաստել՝ ի նպաստ կեդրոնի վերակազմեալ անդամներուն և ձեռք բերելով նահանգային վարչութեան դեկը՝ Գարեգին Չիթճեանը կը զրկեն Լօնտօնը՝ իբր լիազօր

ներկայացուցիչ վերջ տալու կեդրոնի գծաու-
թիւններուն : Չիթճեան կը հասնի Լօտտըն և բը-
նականաբար կը յարի վերակազմեալ ներկայա-
ցուցիչներուն : Պայքարը կը սաստկանայ, իւրա-
քանչիւր կողմը կը ջանայ ինք տիրանալ կեդրո-
նի գործերուն և դաւերն ու «ալան թալան»ը
կ'սկսին : Չիթճեան այս խռովութեան մէջ, իբր
«լիազօր» կը լուծէ կեդրոնը և կը կազմէ քա-
ռանդամ նոր կեդրոն մը, կազմուած իրմէ և վե-
րակազմեալ միւս ներկայացուցիչներէն : Նորա-
կազմ կեդրոնը և Չիթճեան այս փոփոխութիւ-
նը հաղորդող շրջաբերականներ կը զրկեն
մասնաճիւղերուն և քիչ վերջը կը հրատարա-
կեն «անհարազատ» «Հնչակ» : Տեղի ունեցած փո-
փոխութեան լուրը կը հասնի Ամերիկա — Հնչակ-
եան յոյսի կեդրոնը : 1902 նոյ. Յին Փրավիտէնսի
մէջ կը գումարուի պարզ ժողով, որ տեղեկա-
նալով իրողութիւններուն, կ'որոշէ զրկել Չիթ-
ճեանը իր լիազօր պաշտօնէն, որ այնչափ չա-
րաչար կերպով գործածեց և չի քանդել միու-
թիւնը, որու պահանջումին համար կը ներկա-
յացնեն կարգ մը առաջարկներ : Իրարու ետևէ
տեղի կուենան Հին և վերակազմեալ պատգա-
մաւորական ժողովներ, բայց անկեղծ հետևորդ-
ներու բոլոր ջանքերը ապարդիւն մնալու դատա-
պարտուած էին, երբ վարիչները հաստատապէս
որոշած էին իրենց ընելիքները :

Միևնոյն ժամանակ, անգամ մըն ալ սկսան
լոյս տեսնել երկու «Հնչակ», հրապարակը դարձ-
եալ սկսաւ ողողիլ փոխադարձ ամբաստանու-
թիւններով և այնպիսի մերկացումներով, որոնց
— կը նկատէր այն ժամանակ «Դրօշակ» — թէ
նոյնիսկ կէսը ճիշտ է, մարդկային և յեղափոխա-

կան բարոյականութենէն ցած պէտք է համարել
Հնչակեան ղեկավարներու ինը տասներորդը : Այդ
մերկացումներէն կը հաստատուէր որ միութեան
միջոցին չեն քննուած ու իրենց արժանի պատ-
ժին ենթարկուած այն անձնաւորութիւնները, ո-
րոնք կ'ամբաստանէին ծանր զեղծումներ գոր-
ծած ըլլալու յանցանքով : Կը յայտնուէր նոյն-
պէս որ միութեան առթիւ և գործի անունով
ժողովուրդէն հանգանակած մօտ 20 հազար
տալէրի գումար մը աննպատակ կերպով վատնը-
ւած էր . . .

Շւարած ներրական նպատակի մը շուրջ ե-
րեւան եկած այսքան ապականութենէն, մարդ
կը հարկադրուի հարցնել ինքնին . — Ինչո՞ւ այս բո-
լորը, ի՞նչ էր ասոնց միանալուն իսկական նպա-
տակը, եթէ գործը փոխանակ օգտուելու, պի-
տի փնասէր անկէ : Ըստ Հին Հնչակեաններուն Բ.
պատգ. ժողովի պաշտօնական յայտարարութեան,
հետևեալներն են այս հարցի պատասխաննե-
րը . —

«1. — Նախկին վերակազմեալ հերձուածի ղե-
կավարիչները Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ մի-
ութեան բանակցութիւն են սկսեր պարզապէս
Դաշնակցութիւնը կործանելու նպատակով :

«2. — Նոյն նպատակով կը դառնան գէպի
Հնչակեան կուսակցութիւնը :

«3. — Կը ծրարեն կամ իսկ «Հնչակ» կամ
խպառ խափանել :

«4. — Իսկ երբ իրենց հրէշային նպատակնե-
րուն հասնելու դժւարութեան հանդիպին, շըն-
չակեան կուսակցութիւնը լուծուած հոչակեն և
նօր կուսակցութիւն մը հաստատեն հակայեղափո-
խական ուղղութեամբ» :

Թէև վերակազմեալներն ալ որոշ ապացոյցներով Հին Հնչակեանները կ'ամբաստանեն իբր միութիւնը քայքայող, «կայէն» եայն, սակայն իրենց վրայ բարդեած ամբաստանութիւնները միշտ կը մնան աւելի ծանրակշիռ :

Հնչակեան այս երկրորդ պառակտումը դժբախտաբար չի վերջացաւ միայն գրչամարտով և հրապարակային փոխադարձ ամբաստանութիւններով, այլ ստացաւ աւելի սուր կերպարանք և ունեցաւ արիւնահեղ հետեանքներ : 1903ին Հին Հնչակեանները Փօթիի մէջ դաշունահար մահացուցին Մխօ—Շահէնը, իսկ յունիս 13ին՝ Օտեսսայի մէջ՝ Գարեգին Չիթճեանը *) : «Չայն Հայրենեաց» Մխօի սպաննումին առթիւ մայիս 20ի թւով գրեած յօդուածիմը մէջ կը գրէր շատ նըշանակալից պարբերութիւնը. — «... Այդ ճիւղաները (Հին Հնչ.) մտքերնին դրեր են որ պիտի սպաննել տան մասնաւորապէս կովկաս գացող ուէ Հնչակեան ընկեր : Իսկ երկրին մէջ, ուր փոշի մը չունին, բնականաբար անկարող սպաննելու, օրոշ էն ՄԱՏՆԵԼ ԲՈՒՐ ԱՆՆԻ, օրոնց ֆոյոսնան օրէկացուն միութեան օրէի...» :

Չիթճեանի սպանութենէն ետք վերակազմեալները իրենց «Չայն Հայրենեաց»ով սկսան եղբայրասպանութեան կոչ ընել, վրէժխնդրութեան հրաւիրել իրենց հետևորդները : Իբրև նմուշ մէջ կը բերենք հետևեալ կտորը. —

«... Ու մենք ասոնցմէ ետք որոնք կը մըտածեն, թէ վրէժխնդրութիւնը, արդար ու ի-

*) Նոյն տարւայ փետրվարին վերակազմեալները մահափորձ կատարեցին Արփիարի դէմ՝ վեներտիկի մէջ :

րաւարար վրէժխնդրութիւնը, չի «գրգուիւր», չի պատրասուիւր, չի ծրագրուիւր, այլ ինքնաբեր ու յանկարծական կերպով երևան կուգայ, առանց ասոր անոր թելադրութեան, առանց այս՝ կամ այն վարիչին գիտութեան ու մասնակցութեան : ու անիկա չի յոխորտար, չ'ազդարարեր, չի պոռչտար, այլ աննշան ու անծանօթ անկիւնէ մը դուրս կուգայ, անտես ու անլուր կանցնի ամէնուն աչքին և այն ատեն միայն կը յայտնուի, երբ վրէժխնդրութիւնը կատարած է : Վրէժխնդիրն է որ մէկէն կը ցցուի՝ արիւնոտ դաշոյնը ձեռքին մէջ... Վրէժխնդրութիւնը, արդար վրէժխնդրութիւնը չի հրամայելիւր, այլ ինքնին ծայր կուտայ իրաւարարներու կամ խումը մը իրաւարարներու հոգիին մէջ... («Չ. Հ.» 1903 յունիս 13) :

Եւ այս տողերը չեն հրատարակուիւր անհատական պատասխանատւութեան տակ, այլ արտայայտութիւնն են որդեգրեած ուղղութեան մը, կարծիքն ու համոզումն են Արփիարի Հնչակեան Շրջանակին, ինչպէս հաստատեց Ամերիկայի Հնչ. մասնաճիւղերու պատգ, ժողովը՝ 1903 յուլիս 4ի իր «պաշտօնական յայտարարութիւնով» :

Ու շատ չի տւեր, «անծանօթ անկիւններէ» «յանկարծական կերպով» երևան կուգան «չգըրգըւած» վրէժխնդիրները՝ «արիւնոտ դաշոյնը իրենց ձեռքին մէջ» : Մահափորձեր կը կատարուին յուլիս 7ին Սապահ Գիւլեանի դէմ Ամերիկա, հոկտ. 19ին, Նազարպէկեանի (Չիքերիա) և հոկ. 26ին՝ կեդրոնի անդամ Սազունիի, իսկ նոյեմբեր 4ին՝ Ռուսաստանի պատգամաւորներէն Համբի և Որսորդի դէմ : Այս փորձերուն զոհ կերթան Սազունին, Համբը և Որսորդը Անգլիայի մէջ :

Հնչակեան երկու հատուածներն ալ իրնց

դաշոյնները ներկած հակառակորդի արիւնով, կատարած համարեցին «նւիրական պարտականութիւն» մը, որուն մէջ աւելի առաջ երթալ ուղէին թերևս, եթէ՝ մէկ կողմէն ոճրագործութեան վայր դարձած երկիրներու կառավարութիւններուն հետապնդումը, իսկ միւս կողմէն հայ ժողովուրդի ցասումը վերջ չդնէր իրենց այս վայրագ ձեռքին:

Ատելութեան անիրաւ վէճով մը բաժնւած՝ Հնչակեան հատւածները շարունակեցին իրենց գոյուժիւնը, որ 1896ի առաջին պառակտումէն իվեր չարիք դարձած էր հայ կեանքին համար:

Եթէ երկու խօսքով ուզենք բացատրել Հընչակեան միութեան վիժումին և անոր հետևող եղբայրասպանութեան իրական պատճառները, պիտի տեսնենք, որ անոնց երկուքին ալ յեղափոխական ԳՈՐԾ չունենալն էր: Եւ իսկապէս, 1896էն իվեր միշտ զբաղած ըլլալով ներքին անլուծելի ու մութ հաշիւներով, անոնք յեղափոխական գործի մասին մտածելու իսկ ժամանակ չունեցան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ ամբողջովին գրաււած յեղափոխական կենդանի գործով, կը շարունակէր իր պայքարը բռնութեան դէմ, 1904ի երրորդ Ընդ. Ժողովին մէջ, տեղեկանալով միութեան կամ համերաշխութեան բանակցութիւններուն Հնչակեան միացեալ կեդրոնին հետ, որոշեց.—

«Ընդհանուր ժողովը նկատելով անցեալ բանակցութիւններու անյաջող փորձերը, այն դատապարտելի ոգին, որ արմատացած է Հնչակեան երկու հատւածներուն միջև թէ՛ յեղափոխական

ընդհանուր տեսակէտով և թէ մասնաւորապէս «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» նկատմամբ, և այն ներքին պայքարները, որոնք իվերջոյ եղբայրասպանութիւններու յանդեցան՝ արատաւորելով հայ յեղափոխութեան և հայ ժողովուրդի պատիւը, մերժեց ունէ քայլ առնել անոնց հետ միութիւն կամ համերաշխութիւն կնքելու համար:

«Այս որոշումը սակայն չարգելեր, մանաւանդ երկրի մէջ, Դաշնակցական ընկերներուն վերոյիշեալ և այլ մարմիններուն պատկանող, գործին նւիրւած և վստահելի անհատներու ու խմբերու հետ համերաշխօրէն կռիւ մղել ընդհանուր թշնամիին դէմ»:

Միութեան պատմութեան այս էջն ալ փակւեցաւ:

ԳՈՐԾԻՆ ՇՈՒՐՁ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ —
 ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՁ. ԿԵԴՐՈՆԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ՝
 Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ. — ՀԱՄԵՐԱՇ-
 ԽՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆ. — ՀԱՄԵՐԱՇ-
 ԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
 ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ՎԵՐ.
 ՀՆՁ. ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ
 Մ Ի Ջ Ե Ի

Մինչ միութեան բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային, իրարու ետևէ անյաջողութեան մատնելով, երկրին մէջ, յեղափոխական կենդանի գործը հսկայաքայլ կը յառաջդրմէր՝ բըռ-

նակալ րէժիմի հանդիսար խռովելով: 1901 յու-
լիս 3էն սկսած, աւագակախմբեր և Համիտիյէ
գունտեր միացած կանոնաւոր զօրքին՝ արիւն-
աւեր կը փուեն Մուշի շրջակաները: Ամէն կող-
մէ հասնող նորանոր զօրագնդերը կը գրաւեն
Սասունի բարձունքը՝ ձեռնարկելով զօրանոցներ
կառուցանել ազատ սասունցիի անառիկ դիրքե-
րուն վրայ՝ միանգամ ընդ միշտ նւաճելու հա-
մար արի լեռնականները: Դաշնակցական Փէտա-
յիները, առաջնորդութեամբ քաջամարտիկ Ան-
դրբանիկի, արիաբար կը պայքարին բռնութեան
դէմ:

Արտասահմանի հայութիւնը անգամ մըն ալ
կը ցնցւի. ամէն կողմէ շարժումներ կ'ըլլան բը-
նաջնջումի սպառնալիքին տակ գտնւող սասուն-
ցիին օգնութեան հասնելու:

Այս ատենները— 1901 դեկտ. 13ին— Հ. Յ.
Դ. Ամերիկայի կեդր. կօմիտէն կը դիմէ Վեր.
Հնչ. Կուսակցութեան տեղի նահանգային Վար-
չութեան՝ առաջարկելով համերաշխութիւն մը
ստեղծել Ամերիկայի Դաշնակցութեան և Վեր.
Հնչակեան մարմիններուն միջև Սասունի գործին
չուրջ, որով թէ՛ օգնութեան անհրաժեշտ պէտ-
քին գոհացում տւած և թէ՛ մեծապէս նպաս-
տած պիտի ըլլային յաջող լուծման միութեան
բանակցութիւններուն, որ ինչպէս գիտենք, նոյն
ատենները տեղի կուենային երկու կուսակցու-
թիւններու գործադիր մարմիններուն միջև:

Այս նամակին կը պատասխանէ Վեր. Հնչ.
Ամերիկայի Պատգամաւորական Ժողովը, մերժո-
ղական կերպով և հետևեալ առարկութեամբ.—

«... Յեղ. ուժերու ընդհանուր միութեան այս
նախընթաց օրւան մէջ, ելլել մասնակի միութեան

թիւն ուզելը ուրիշ բանի չի ծառայեր, բայց մի-
այն ընդհանուր միութեան բաղձալի ձեռնարկը
խաթարելու և կաշկանդելու»:

Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կեդր. կօմիտէն այս ա-
ռաջարկն ընելով ո՛չ միայն վստահ էր թէ այս-
պիսի քայլ մը չէր «խաթարեր և կաշկանդեր
ընդհանուր միութեան բաղձալի ձեռնարկը»,
այլևս հաւատացած էր թէ՛ մասնակի մերձեցում-
ները մեծապէս պիտի նպաստէին ամբողջական
մերձեցումին— միութեան:

Սասունի օգնութեան գործին մէջ յեղատիօխա-
կան համերաշխութեան այս անյաջող փորձէն
վերջ, Ամերիկայի մէջ չէր ցոյց հոդի վրայ 1902
յունվարին կազմակերպուեցաւ «Հայ Ինքնապաշտ-
պանութեան Յանձնախումբ» մը՝ բաղկացած հա-
յերէ և ամերիկացի յայտնի հայասէրներէ, նպա-
տակ ունենալով օգնել Սասունին՝ նւիրած գու-
մարները իր հսկողութեան տակ նպատակին ծա-
ռայեցնելով: Այս յանձնախումբի յայտարարու-
թիւն— կոչը հրատարակեց միայն «Հայրենիք».
միւսները՝ կուսակցական աղէտալի նեղմտութիւ-
նով մը ոչ միայն մերժեցին, այլև միջոցներ սկը-
սան մտածել, արգելք ըլլալու համար այս ձեռ-
նարկին. չէ՞ որ Սասունի մէջ կուռղները Դաշ-
նակցականներ էին... Եւ վերակազմեալ վարիչ
և այն ատեն «Չայն Հայրենեաց»ի խմբագիր Կա-
րապետ Փափաղեան չի խղճահարիր նամակ գրել
յանձնախումբի անդամներէն հայասէր Տիկին
Պարրօղի, յայտնելով անոր թէ Սասունի մէջ կը ու-
լող Անդրանիկը բնաջնջումի սպառնալիքին են-
թակայ հայերը պաշտպանող մը չէ, այլ պարզ
«ըմբոստ» (insurgent) մը թիւրք կառավարու-
թեան դէմ և հետևաբար պէտք չէ օգնել...:

Հայաստան տիրիկները կը դարձանայ և կարծելով որ իրեն սխալ ներկայացուցած է խնդիրը, անմիջապէս կը հրաժարի: Յանձնախումբը թէև կը շարունակէ իր գործնէութիւնը, սակայն մեր ամերիկացի բարեկամներու աչքին անգամ մը կասկածելի դարձած էր ձեռնարկը՝ ինչ որ անոնցմէ ակնկալւած օժանդակութեան արգելք կը հանդիսանայ բնականաբար:

Պարագայ մըն էր աս, որ յիշելու յարմար էր, որ ցոյց տալու համար թէ «տեսականօրէն» միութեանական երևցողները գործնականին մէջ ո՛րչափ հեռու են անկէ ու նոյնիսկ հակառակ, եթէ մինչև անգամ ամբողջ ժողովուրդի մը ըլլալ չըլլալու հարցը դրւած ըլլայ մէջտեղ...

Համր բնաջնջումի քաղաքականութիւնը սիւտէմաթիք կերպով գործ դրւեցաւ Մուշ-Սասունի մէջ, հարկադրելով հայ ինքնապաշտպան խմբերը պայքար սկսիլ: 1903ի վերջերը տեղի կունենան ընդհարումներ թիւրք զօրքի և հայ ֆէտայիներու միջև, իսկ 1904ին ամբողջ Մուշ Սասունը կը դառնայ մարտադաշտ...

Հնչակեան (Վեր.) կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւնը՝ «ազգային ճգնաժամին հանդէպ» յեղափոխական կազմակերպութիւններու համերաշխ գործակցութեան բազմակողմանի ու կենսական օգուտներուն մտահոգութենէն մըղւած» 1904 մարտ 1ին հետևեալ պաշտօնական նամակը կուղղէ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան —

«Յարգելի Հայրենակիցներ,

«Աւելորդ է ըսել, թէ քաղաքական ներկայ ծանրակշիռ կացութիւնը՝ վճռական դէպքերն ու մօտաւոր կարեւորութիւնները աւելի քան երբէք՝ կորովի, հզօր ու համերաշխ գործնէ-

ութիւն մը կը հարկադրեն՝ հայ յեղափոխական մարմիններուն:

«Հնչակեան կուսակցութեան կեդր վարչութիւնը՝ այս խորին գիտակցութենէն մղւած՝ պարտք կը զգայ, ներկայիս, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան միջոցով, դիմել Հ. Յ. Դաշնակցական կուսակցութեան, և կ'առաջարկէ, որ միջոցներ ձեռք առնին երկու կուսակցութեանց միջև գոյացնելու համար համաձայնութիւն մը, որուն նպատակը ըլլայ՝

«Պահելով հանդերձ իւրաքանչիւրն իր կուսակցական անհատականութիւնը, ազգային մահու և կենաց այս օրերուն, ձեռք ձեռքի տալ, օգնել իրարու և միաժամանակ ու աւելի ուժեղ կուլիլ հասարակաց թշնամիին դէմ՝ առանց մէկը մէկ խանգարելու (ի՞նչ ըսել կուզէին արդեօք վերջին շորս բառերով):

«Սիրելի է մեզ յուսալ որ Հ. Յ. Դաշնակցական կուսակցութիւնը պիտի ընդունի մեր ներկայ առաջարկը և պիտի փութացնէ մեզ իր հաւանութեան պատասխանը, որմէ յետոյ, պէտք պիտի ըլլայ, անշուշտ, ընտրել երկու կողմէն լիազօր պատգամաւորներ, որոնք պիտի խորհրդակցին և պիտի ճշտեն մեր ի վերև առաջարկած համաձայնութեան վերջնական պայմանները:

Յիշեցնենք մեր ընթերցողներուն թէ՛ վերակազմեալները այս դիմումը կը նեն իրենց հետ երկար տարիներ ապարդիւն կերպով մղւած միութեան բանակցութիւններէն վերջ, որու միջոցին դիտենք թէ ինչ էին Դաշնակցութեան հայեացքները Հնչակեան երկու հատուածներու մային:

«Դրօշակ»ի կամբազրութիւնը կը պատասխանէ .—

«Յարգելի հայրենակիցներ ,

«Ժամանակին ստացած ենք ձեր մարտ 1 1904 թւակիր նամակը : Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերջին Ընդհ. Ժողովը՝ զբաղւելով միութեան համերաշխ գործնէութեան հարցերով՝ տւաւ հետեւեալ որոշումը , զոր ժողովի յանձնարարութեամբ պատիւ ունինք ձեզ հաղորդելու :

(Հոս մէջ կը բերւի Հ. Յ. Դ. Յրդ. Ընդհ. Ժողովի որոշումը , որուն ծանօթացան մեր ընթերցողները՝ նախորդ գլխուն մէջ) :

«Այս որոշումէն կ'երևայ որ ներկայիս մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անկարելի կը համարէ ընդհանուր համերաշխութիւն հաստատել արդի կուսակցութիւններէն ուէ մէկուն հետ , բայց բուն գործի ասպարէզին վրայ գտնւող Դաշնակցական մարմիններուն ու գործիչներուն իրաւունք տրւած է իրենց գործնէութեան շրջանին մէջ գործակցիլ ուրիշ կուսակցութիւններու պատկանող վստահելի մարմիններու և գործիչներու հետ :

«Այս որոշումը Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին կողմէ յանձնարարւած է բոլոր Դաշնակցական մարմիններուն , հաճեցէք դուք ալ նոյնը ընել , թողնելով մանաւանդ երկրի գործիչներուն ազատօրէն մշակել իրենց փոխադարձ յարաբերութիւնները մեր ընկերներու հետ , որոնք վստահ ենք թէ ուրախութեամբ պիտի ընդունեն անկեղծ գործակցութեան ամէն առաջարկ» :

Հնչակեան կեդր. վարչութիւնը հայ հան-

րային դատաստանին յանձնելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան այս արարքը , չուզեր վեր հանել համերաշխութեան Հնչակեան առաջարկը մեր ժող Վերջակեան յայտարարութիւններու ամբողջ տխուր (!?) ոգին» և փակւած կը նկատէ այս խնդիրը : Մեկնաբանութեան պէտք չենք տեսներ :

Կ'անցնի բաւական ժամանակ և հայ յեղափոխականներու միութեան ձեռնարկներ չեն ըլլար , իբր անիրագործելի : Սիրտերը կ'սկսին համերաշխ գործակցութեան մը կարելի ու խելացի գաղափարով պաշարել : 1906ի շրջանին տեղի կուենան համերաշխութեան կոչեր և մէկէ աւելի յաջող փորձեր , որովհետև 1906 տարին իրաւամբ կրնայ կոչելի հարերաշխութեան տարին :

Հին Հնչ. Մուրատ և Դաշնակցական Անդրանիկ զրեթէ միաժամանակ յեղափոխական եղբայրութեան և համերաշխութեան կոչը կը հընչեցնէին : Միտքերը բաւական պատրաստւած էին այդ ուղղութեամբ .— Եթէ կարելի չէր մէկ անգամէն յաջողցնել ընդհանուր յեղափոխական համերաշխութիւն մը , գէթ կարելի էր աստիճանաբար հասնիլ հոն , նախ միջակուսակցային յարաբերութիւններ հաստատելով և ապա տեղային համերաշխութեան դաշինքներ կնքելով զանազան շրջաններու տարբեր կազմակերպութիւններու միջև . ա'յս էր ընդհանուր համուղումը :

1906 յունվար 27ին , Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի կեդր. կոմիտէն կոչ մը հրատարակեց տաճկահայը հրաւերելով օգնութեան հասնիլ ինքնապաշտպանութեան փառահեղ կռիւր մղող իր

կովկասահայ եղբոր: Այս կոչը մեծ արձագանգ գտաւ թէ չէզոք ժողովուրդի և թէ կուսակցականներու սրտին մէջ: Տեղի ունեցան միացած ժողովներ գլխաւորաբար դաշնակցականներու և Վեր. Հնչակեաններու կողմէ՝ ինչ որ բնականօրէն կը պատրաստէր համերաշխութեան ճամբան:

Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կեդր. կօմիտէն, խրատուած այս առաջին յաջողութենէն, ուզեց քայլ մըն ալ առաջ երթալ և մարտ 6ի թւակիր պաշտօնական նամակով մը կը դիմէր Վեր. Հնչ. կուսակցութեան Ամերիկայի նահանգային Վարչութեան՝ առաջարկելով միացած ժողովներ սարքել, այս անգամ ի նպատակով կովկասահայ կուռղներու: Այս առաջարկին նպատակն էր շարժման մէջ դրւած համերաշխութեան սայլը յեղափոխական ճամբուն մէջ ձգել:

Նահանգային Վարչութիւնը ըմբռնեց հրաւերին իմաստը և պատասխանեց. — «Եթէ առաջադրուած ժողովը Դաշնակցական և Հնչակեան կուսակցութիւններու միացեալ անունովն ու հեղինակութեամբ հովանաւորուած ձեռնարկ մը պիտի ըլլայ, այդ պարագային անհրաժեշտ կը նըկատէ կ. կօմիտէին հետ բանակցութեամբ մը՝ հասկացողութեան գալ ժողովի նկարագրին և իրենց կուսակցական պատասխանատուութիւնը կանխող բոլոր պայմաններու շուրջ»:

Կ. կօմիտէն պատասխանեց թէ՛ գումարելիք ժողովը երկու կուսակցութիւններու անունով և անոնց հովանաւորութեան տակ տեղի պիտի ունենայ և առաջարկեց ներկայացուցչական ժողով մը կազմել, կուսակցական պատասխանատուութիւնները ձշտելու համար:

Ի պատասխան այս նամակին, նահանգային Վարչութիւնը իր կողմէն կը ներկայացնէր իրեք ընկեր, որպէսզի հաւասար թւով ընկերներ ալ մեր կողմէն նշանակելով՝ խորհրդակցական ժողովը գումարէր:

Ժողովը տեղի ունեցաւ ապրիլ 2ին, ուր Դաշնակցական ներկայացուցիչները պարզեցին այս քայլի ունենալիք նպատաւոր ազդեցութիւնը՝ յեղափոխական ընդհանուր համերաշխութեան իրականացումի տեսակետէն, և Հնչ. ներկայացուցիչներէն ստացան հետեւեալ պատասխանը. —

«Նահանգային Վարչութիւնը պիտի աջակցէր կովկասի կուռղներուն ի նպատակ ունէ յեղ. ձեռնարկի, սակայն, նկատելով որ կ. կօմիտէի այս դիմումը ուղղակի կուսակցական համերաշխութեան մը կը տանի, կուզէ ձշտել հետեւեալ երկու կէտերը. 1.— Ի՞նչ է Հ. Յ. Դ. Ամեր. կ. կօմիտէի ներկայ դիրքը և տրամադրութիւնը հանդէպ ընդհանուր համերաշխութեան: 2.— Նահանգային Վարչութիւնը ի նպատակով կովկասի տրեւիք ժողովի մը շուրջ գոյանալիք համերաշխութեանէ աւելի կը հաւատայ Ամերիկայի մէջ Ազգ. և յեղափոխական ձեռնարկներու շուրջ՝ տեւական և միայուն համերաշխութեան մը»:

Այսպիսով տեղական համերաշխութեան խընդիրն էր, որ հրապարակ կը դրւէր, որու մասին որոշում կայացնել նոյն ժողովի իրաւասութեան սահմանէն դուրս նկատելով որոշեցաւ այս ժողովի արդիւնքը հազորդել Ամերիկայի պատասխանատու մարմիններուն:

Կեդր. կօմիտէն, տեղեկանալով ժողովի արդիւնքին, անմիջապէս պատասխանեց թէ ինք կը

փափաքի ակնարկած տեղական համերաշխութեան, և կը ներկայացնէր հինգ ընկեր, երկրորդ ժողովի մը մէջ իրենց կողմէ ընտրուած նոյն թւով ընկերներու հետ խորհրդակցելով վերջնական համաձայնութեան դալու համար:

Ամիս մը անպատասխանի մնաց այս նամակը, որով Կ. Կօմիտէն հարկադրեցաւ բաց դրով մը իր նամակին ստացւած կամ չստացւած ըլլալը հասկնալ նահ. վարչութեան և պատասխան ըստացաւ թէ կ'սպասեն իրենց տեղական պատգ. ժողովին՝ վերջնապէս պատասխանել կարենալու համար այդ նամակին:

Չորս ամիս վերջ, օգոստոս 29ին. նահանգ. վարչութիւնը հաղորդեց պատգ. ժողովի հետեւեալ պատասխանը. —

«Յեղափոխական կուսակցութիւններու համերաշխ գործակցութեան ջերմապէս փափաքելով հանդերձ, կարգապահութեան հակառակ պիտի ըլլար շրջանակիս կողմէն յիշեալ խնդրոյ մասին պաշտօնական յարաբերութեան մասնել սեէքոյր կազմակերպութեան հետ, նկատելով թէ մենք ունինք Կեդր. վարչութիւն մը, որ, ըստ հիմնական կանոնագրի, կուսակցութեան ընդհանուր ձեռնհաս մարմինն է, և որուն իրաւասութեան կը պատկանին կուսակցութեան ընդհանուր գործերուն վերաբերեալ խնդիրները»:

Յուսախարութիւն: Առանց կեդրոնի հրամանին, քայլերնին չեն կրնար շարժել:

Կ. Կօմիտէն փորձեց երկրորդ և ընդարձակ նամակով մը համոզելու նահ. վարչութիւնը, որ ընդհանուր համերաշխութեան հասնելու միակ միջոցը աստիճանական մերձեցումն է: Պատասխանը նոյնը եղաւ. — Կեդրոնը հրաման չի տար,

չենք կրնար:

Մեր կողմէն չուզելով երկար խորհրդածութիւններ ընել, մէջ կ'ուզենք բերել այս մասին «Ա.գգ»ի կարծիքը, որ 1907 օգոստոս 24ի թւով խմբագրական ընդհ. տեսութեան մը մէջ անդրաբազանալով, համերաշխութեան այս բանակցութիւններուն կըսէր. — «... Բանակցութիւն, որմէ թերևս մեծագոյն բաւել տեղի, և որուն խափանման պատասխանատուութիւնը ԱՄԲՈՂՁԱՊԵՍ Կ'ԻՅՆԱՅ ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ, ՀՆԶԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՆ կամ դեռ այն ատեն իր մէջ որջացած թայֆայական քիւքին վՐԱՅ»:

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆԻՔ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ
ԴԱՇԻՆԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ՀԻՆ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ՄԱՐ-
ՄԻՆՆԵՐՈՒ ՄԻՋԵՒ. — ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒ-
ԹԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ ՆՈՅՆ ԿԱԶՄԱ-
ԿԵՐՊՈՒԹԻՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱԿԱՆ
ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵՒ

Հակառակ ընդհանուր և նոյնիսկ մասնակի համերաշխութեան մը համար Հայ Յեղ. Կուսակցութիւններու միջև տեղի ունեցած ջանքերու վիժումին, համերաշխութեան խնդիրը կը մնար օրայ հրատապ հարցը: Մէկ կողմէն արտաքին թշնամիին դէմ յաջողապէս ճակատելու և միւս կողմէն յեղափոխական ուժը ջլատող ներքին անհաշտութիւններուն վերջ տալու հրամայողական պահանջը՝ կը հարկադրէին Հայ Յեղ. Կուսակցութիւնները գոնէ տեղական համերաշխութիւններ

կնքել, ինչ որ իր կարգին մեծապէս պիտի նըպաստէր ընդհանուր համերաշխութեան :

Պարսկահայաստանը այն վայրն էր, ուր համեմատաբար աւելի շատ երեան եկած էին միջակուսակցային բարդութիւններ և ուր, հետեւաբար, ամենէն շատ պահանջ կար համերաշխութեան : Վերջ դնելու համար այդ վայրի յարածուն բարդութիւններուն, որոնք յաճախ արիւնով կը վերջանային, Հ. Յ. Դ. Ատրպատականի կեդր. Կօմիտէն և Հնչ. Ս. Դ. Կուս. Պարսկ. Մ-գերի Գործ. Յանձնախումբը (Հին Հնչ.) կը կնքեն համերաշխութեան դաշինք :

Համերաշխութեան պայմանները ճշտելու համար, երկու կուսակցութիւններուն կողմէ կ'ընտրուին չորսական ներկայացուցիչ, որոնք 1904 նոյ. 14-16-ին, Թավրիզի մէջ գումարած երբեք յաջորդական նիստերու մէջ կը համաձայնին երկու կուսակցութիւններու համերաշխութեան և անախորժ ու ցաւալի ընդհարումներու արգիլումը ապահովող կարգ մը խնդիրներու շուրջ, որոնցմէ կ'ընենք հետեւեալ ամփոփումը, —

1.— Յեղափոխական զինւորներ չպահել այն վայրերուն մէջ, ուր մնայուն զինւորական ուժի պահանջ չկայ :

3.— Մէկ կուսակցութեան պատկանող անհատ մը կրնայ միւսին միանալ մաքրելով ամէն տեսակի հաշիւ թէ բարոյական և թէ նիւթական իր կազմակերպութեան հետ :

4.— Երբ համերաշխող կողմերէն ուէ մէկն ուղէ փոխադրութիւն կատարել միւս կուսակցութեան արդէն պատրաստած գծերով, պէտք է կանխաւ խորհրդակցի անոր հետ և իր ընելիքը անպայման յարմարցնէ գծի տեղական

պահանջներուն :

5.— Նկատի ունենալով յեղափոխական գործի ընդհանուր շահը, փոխադարձ օժանդակութեամբ բարձր պահել յեղափոխական անունը ժողովրդին առջև :

6.— Հասարակական գործերու մասնակցածատեն չտարել կուսակցական շահերով և համերաշխ ու ջերմ կերպով մասնակցիլ որ, հասարակական գործերը շինան հակայեղափոխական և յետադիմական մարդոց ձեռքը, այլ յան նեկ առաջդիմական և ժամանակակից գաղափարներու տէր անձերու՝ առանց նկատի ունենալու անոնց այս կամ այն կուսակցութեան պատկանիլը :

7.— Պաշտօնական կամ կիսապաշտօնական թերթերու մէջ իրարու նկատմամբ հրատարակած անձիշտ տեղեկութիւնները փոխադարձաբար հերքել :

Ժողովի որոշումները պարտաւորիչ են ամբողջ շրջանին համար :

9.— Երկու կուսակցութիւններու միջև ծագած և վարչութիւններու կողմէ չկարգադրւած վէճերու լուծում տալ «միջակուսակցային ատեան»-ի միջոցով՝ որու վճիռը պարտաւորիչ պիտի ըլլայ երկու կողմերուն համար ալ և որու գործադրութիւնը պիտի յանձնուի յանցաւոր կողմին :

Համերաշխութեան դաշնագրին մէջ մանրամասնած են Ատեանի կազմութեան բոլոր պաշտօնները, որոնք յիշել աւելորդ կը նկատենք :

Այս համերաշխագիրը երկու կողմի լիազօրներու կողմէն վաւերացնելէ և փոխադարձաբար մարմիններուն հաղորդելէ ետք, Հ. Յ. Դ. Ա.

տըրպատականի կեդր. կոմիտէն և Հնչ. Ս.—Գ. կ. Պարսկ. Մ—գերի Գործ. Յանձնախումբը համերաշխութեան միացած կոչ մը կը հրատարակեն դեկտ. 15-ին՝ ուղղւած ընկերներուն:

Այս համերաշխութիւնն ալ երկար չի սուեր դժբախտաբար, ինչպէս պիտի տեսնենք, Հին հրնչակեաններու հետեւած եպիսկոպոսի ուղղութեան պատճառով:

Համերաշխութեան կնքումէն ետք, իրաւունք ունէինք ակնկալելու որ, Հին Հնչակեանները փոխէին իրենց ընթացքը և գործով ապացուցանէին թէ՛ իսկապէս անկեղծ են: Ապացուցանելու համար սակայն, թէ անոնք որչափ հեռու էին անկեղծ համերաշխականներ ըլլալէ, հոս մէջ պիտի բերենք իրենց նամակներէն քաղածներ. նախ քանի մը խօսքով բնենք թէ ինչպէս մեր ձեռքն ինկած են այն նամակները, որոնցմէ վկայութիւններ մէջ պիտի բերենք:

Ինչպէս կ'երևի համերաշխագրի հրդ. որոշումէն, երկու կազմակերպութիւնները պիտի օգտուէին իրարու ունեցած փոխադրութեան գիծերէն: Համերաշխութիւնը տեղական ըլլալով, բնական էր որ այս, ինչպէս միւս բոլոր պայմանները պիտի սահմանափակէին նոյն շրջանին մէջ: Հնչակեանները սակայն, կ'ուզեն Դաշնակցութեան հաստատած փոխադրութեան գծերէն օգտուել՝ Երկրի հետ յարաբերութեան մտնելու համար և կ'սկսին խրկել իրենց ծրար-նամակները, որոնք Երկրին մէջ կ'իյնան մեր ընկերներու ձեռքը, և իբր իրենցը՝ կը բացուին:

Այդ նամակներէն մէկը, գրւած Հնչ. գործիչ Արծրունիի *) կողմէ 1907 մայիսին, մեծ մասով

(*) Այս նոյն Արծրունին է որ կը թղթակցի

լեցւած է Դաշնակցութեան դէմ հայհոյալից քննադատութեամբ, որմէն նմոյշներ մէջ բերել աւելորդ կը նկատենք: Այդ նոյն նամակով կը պարզուէին յեղափոխական ձեռնարկներ, որոնք անշուշտ գլուխ հանել կը յուսային Դաշնակցութեան հետ իրենց կայացուցած համերաշխութեան շնորհիւ, ու թերևս այդ միակ նպատակով ալ համերաշխած էին. ապացոյց՝ այդ նամակին իբր յետգրութիւն դրւած հետեւեալ կտորը. — «Աշխատեցէք որչափ կարելի է Դաշնակցականների հետ չ'ընդհարուիլ, նոյնիսկ ծանր զոհողութեամբ, ՄԻՆՉԵԻ ԼԻՆԵԼԻՔ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ»: Ուրեմն, համերաշխութիւն այնչափ ատեն միայն, երբ իրենց գործը կարգադրւած լինցած ըլլայ...: Ուրիշ նամակի մը մէջ, գրւած նոյն Արծրունիի կողմէ, կը կարդանք հետեւեալ պարբերութիւնը. — «Հեռու, հեռու այդ նխած ճակատից... հեռու և զգոյշ: Ուէ լարումի տեղի չտալ, այլ նոյնիսկ զիջել, թէկուզ ծանր զոհողութեան գինով, ՄԻՆՉԵԻ ԱՄԷՆ ԻՆՉ ԻՐ ԿԱՐԳԻՆ Կ'ԸՆԿՆԻ...»:

Ուրիշ նամակի մը մէջ, գրւած Թաւրիզի Հնչ. մասնաձիւղին կողմէ երկրի իրենց ընկերներուն, կը հանդիպինք հետեւեալ շատ նշանակալից պարբերութեան. — «Միջոցներ ձեռք առէք Գէորդ

նիւ Եօրքի Հին Հնչակեան թերթին և որ այդ նամակներու բռնուէն ետք, 1907 օգոստ. 14-ին, Թիֆլիսէն թղթակցութիւն մը գրեց նոյն թերթին «Համերաշխութիւնը կը պտղաբերի» վերտառութեամբ, քարկոծելով Դաշնակցութիւնը որ իբր թէ հաւատարիմ չէ գտնւած համերաշխութեան պայմանագրին...:

Չավուչին տեղեկացնելու, որ Մուրատը ազատ-
 ւած է և իրեն կանչում է. եթէ Հնարաւոր կը
 լինի ձեզ մօտ կանչեցէք և առաջարկեցէք մի-
 ջոցներ, այս մեր սիրելի Մեծ (!) Մուրատի սի-
 րած մարդերից մէկն է, կուսակցութեան մեծ
 յաջողութիւն խոստացողը: Համերաշխութեան
 մէջ տեղ է բռնում եղած գծերից օգտւելու
 խնդիրը (?), ուստի, աշխատեցէք նախ փորձի
 համար օգտւել Դաշնակցութեան Պարսկաստանի
 գծերից, եթէ խոչնդդոտներ բարձրացնեն այն ժա-
 մանակ անմիջապէս գրելու է մեզ»:

«Միջոցներ ձեռք առէք»... , ինչու՛ չէ, եթէ
 Դաշնակցութեան հետ համերաշխած ատեննին
 ոտքի տեղ չչինէին Երկրին մէջ և Գէորգ Չավու-
 չին չհասնէին, ալ ե՞րբ պիտի յաջողէին... : Եւ ի
 լրումն ամենայնի, յիշենք հոս, առաջին անգամն
 ըլլալով, որ «Մեծն Մուրատ»ը իր կողմէն ալ
 «միջոցներ ձեռք առած» էր, Փարիզ նստած, Գէ-
 օրգ Չավուչին հասնելու: Պարսկաստանի հնչակ-
 եան մասնաճիւղին միջոցով նամակ մը գրած է
 Գէորգ Չավուչին՝ իբր «խարչըխ» 50 հատ ալ լի-
 րա դրկելով անոր... : Ա. փոստ՝ ս որ 50 լիրան Պարս-
 կաստանի հնչակեաններուն կոկորդը կ'անցնի, իսկ
 նամակն ալ Դաշնակցութեան գծով նպատակին
 երթալու ատեն կ'իյնայ մեր ընկերներու ձեռքը
 և ~~գոտորո-թիւը~~ երևան կ'ելլէ. ապա թէ ոչ,
 հին հնչակեանները տիրացած կ'ըլլային Դաշնակ-
 ցութեան ոչ միայն «պատրաստի գծերուն», այլև
 անոր պատրաստի գործնէութեան !!!:

Ահա՛ բարոյական-յեղափոխական նկարագիրը
 մեղի համերաշխութեան ձեռք կարկառող հըն-
 չակեաններուն. մեր ծոցին մէջ տեղաւորելի,
 տաքնալ՝ վերջը մեզ խայթելու մտադրութեամբ:

Այս իրողութիւններուն ծանօթանալէ ետք,
 ընական էր որ համերաշխութեան «թղթէ դա-
 չինքները» կը կորսնցնէին իրենց արժէքը, և կը
 դադարէին գոյութիւն ունենալէ:

1907-ի սկիզբները, Պարսկաստանի Դաշնակ-
 ցական և Հնչակեան մարմիններու համերաշխու-
 թենէն քիչ վերջ, համերաշխութիւն կը կնքւէր
 նաև Կովկասի նոյն կազմակերպութիւններուն մի-
 ջև, որուն պաշտօնական վկայագրութեան ձեռ-
 քի տակ ունինք միայն հետևեալ պաշտօնական
 յայտարարութիւնը:

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՒԷՐ

«Յայտարարում ենք Ռուսաստանի և Կովկա-
 սի բոլոր Դաշնակցական և Հնչակեան մարմին-
 ներին և ընկերներին, նաև բոլոր քաղաքացի-
 ներին, որ Հ. Յ. Դաշնակց. Արևելեան Բիւրօն
 և Հնչակեան Սօց.-Գէմ. կուսակցութեան Ռուս-
 աստանի և Կովկասի պատգամաւորական ժողո-
 վը կազմել են իրենց միջից մի լիազօր մարմին՝
 մշակելու միջոցներ, միանգամ ընդմիշտ վերջ
 տալու միջակուսակցական անմիտ թշնամական
 յարաբերութիւններին և եղբայրասպանութիւն-
 ներին:

Այդ մարմնի անմիջական գործնական քայլը
 կը լինի՝ ուղարկել գաւառները իր լիազօր ան-
 դամներին և ներկայացուցիչներին՝ քննելու և
 լուծելու առկախ մնացած բոլոր խնդիրները, որ
 պատճառ են դառնում վերոյիշեալ թշնամու-
 թիւններին:

Լիայոյս լինելով՝ որ այդ ընդհարումները կոր-

ծանխչ և յեղափոխութեան շահերին միանգամայն հակառակ լինելը գիտակցուում է բոլորի կողմից, կոչ ենք անում մեր բոլոր մարմիններին և ընկերներին անմիջապէս դադարեցնել որևէ թշնամական գործողութիւն և ամէն ջանք գործ դնել յուզւած մտքերը խաղաղեցնելու համար» :

Հ. Յ. ԴԱՇԵԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

ՀԵԶԱԿԵԱՆ Ս. Գ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՈՒՈՒՍ. ԵՒ ԿՈՎԿԱՍՍԻ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎ

Թէ՛ Պարսկաստանի և թէ՛ Կովկասի մէջ կայացած այս համերաշխութիւնները պիտի ունենային իրենց շօշափելի օգուտները, եթէ կիղծիքը պահւած չըլլար անոնց ետին :

Հին ՀԵԶԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ Հ. Յ. Դ.
Կ-ՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ ԵՒ ԱՆՈՐ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ :

1906-ի շրջանին բարձրացած համերաշխութեան կոչերը, որոնք իրենց արձագանգներն ունեցան Ամերիկայի, Պարսկաստանի և Կովկասի մէջ, այն ընդհանուր հաւատքը կը ներշնչէին հայ հասարակութեան թէ՛ համերաշխութիւնը գտած էր իր ճամբան, որով կուսակցութիւնները պիտի հասնէին ընդհանուր համերաշխութեան բաղձալի օրւան :

Այս ակնկալութիւններուն տակ, 1907 փետր.

22-ին Վիէնայի մէջ կը գումարուէր Դաշնակցութեան 4-րդ Ընդհանուր Ժողովը :

Հին Հնչակեան կեդրոնը իր պաշտօնաթերթով կանխապէս ըրած համերաշխութեան կոչը այս անգամ առանձին պաշտօնագրով մը կը ներկայացնէր Դաշնակցութեան դերագոյն ժողովին : Այդ նամակով Հնչակեան կեդրոնը կ'ըսէր. —

«Աչքի առաջ ունենալով բռնութեան լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի իրաւացի և հրամայական պահանջը, աչքի առաջ ունենալով այն դժուար հանգամանքները, որ Թիւրք բռնապետութիւնը և նրա նեցուկ եղողները ստերծել են Հայկական Դատի համար, աչքի առաջ ունենալով և այն տխուր իրողութիւնը թէ ինչպէս մեր մէջ տիրող միջակուսակցական անտեղի կռիւները և փոխադարձ ընդհարումները թուլացնում, ջլատում և վնասում են հայ յեղափոխական գործի յաջողութեանը, կուսակցութեանս Կեդրոնական Վարչութիւնը ամենայն պատրաստակամութեամբ ընդունեց ընկեր Մուրատի առաջարկը («Հնչակ» թիւ 9-10, 1906), այն է՝ կազմել մի Հայ Յեղափոխական Կօնգրէս, որին մասնակցէին Տաճկահայ Դատի լուծմանը աշխատող բոլոր Հայ Կուսակցութիւնները : Դաջայոյս ենք, որ Պատգ. Ժողովդ այդ առաջարկը ևս խորհրդածութեան առարկայ կը դարձնի և իր կողմից էլ Հնարաւոր ամէն միջոցներ ձեռք կ'առնի, Հայ Յեղափոխութեան այդ կենսական պահանջին շուտափոյթ բաւարարութիւն տալու :»

Ընդհանուր Ժողովը «լսելով Հնչակեան Պարիզի կեդրոնի վարչութեան պաշտօնական դիմումը, ուղղւած Ընդհ. Ժողովին՝ Հայ Յեղ.

կուսակցութիւնների կօնգրէի, միջակուսակցական ատեանի և համերաշխութեան մասին, ինչպէս և այդ առիթով ժողովականների յայտնած կարծիքները Հնչակեան այլևայլ հատուածների բռնած ընթացքի և զանազան վայրերում ունեցած գործունէութեան վերաբերմամբ,

1) Նկատի ունենալով որ Դաշնակցութեան և Հնչակեան հատուածների մէջ համերաշխ գործակցութիւնը կարող է տեղի ունենալ միայն այն դէպքում, երբ Հնչակեան տեղական մարմինները իրենց առօրեայ ընթացքով և յեղափոխական գործնէութեամբ վստահութիւն կը ներշնչեն Դաշնակցական տեղական մարմիններին:

2) Նկատելով որ կուսակցական հոգի վրայ տեղի ունեցած ընդհարումները իրենց ցաւալի հետեանքներով վնասում են համերաշխութեան գործին և պահանջում են խաղաղեցնող միջոցների կիրառութիւն,

3) Ընդունելով որ Յեղ. կուսակցութիւնների կօնգրէի հարցը լուրջ նշանակութիւն և գործնական արժէք կարող է ունենալ այն դէպքում միայն, երբ երկրում բացի դաշնակցական մարմիններից, գոյութիւն կ'ունենան Հնչակեան և այլ յեղափոխական մարմիններ,

Որոշեց.

ա) Հայ Յեղափոխական կուսակցութիւնների կօնգրէի գումարումը ներկայումս համարել վաղաժամ:

բ) Միջակուսակցական ատեանի առաջարկը ընդունել (համաձայն ներկայ ժողովի նախորդ որոշման):

Դրա հետ միասին ժողովը յոյս է յայտնում

որ առաջին կէտում յիշած պայմանների առաջ գալը ապագայում հնարաւոր կը դարձնեն Դաշնակցութեան համերաշխ գործակցութիւնը Հայ յեղափոխական այլ մարմինների հետ:

Ընդհանուր ժողովը պարտք է համարում դարձեալ մի անգամ կրկնել, որ այլևայլ յեղափոխական կազմակերպութիւններին պատկանող գործին նւիրած և վստահելի անհատների և խմբերի հետ համերաշխօրէն կռիւ մղելը ընդհանուր թշնամու գէմ (մասնաւոր երկրի մէջ) եղել է և այժմ էլ պէտք է լինի Դաշնակցութեան բաղձանքը և ձգտումը:

Նոյն այդ համերաշխութեան գործը պատրաստելու համար, Ընդհ. ժողովը յանձնարարում է բոլոր իր մարմիններին՝ ամէն կերպ խոյս տալ կուսակցական ընդհարումներից և ծագող վէճերն ու թիւրիմացութիւնները լուծել յիշատակած միջակուսակցական ատեանի միջոցով:

Ուրիշ պատասխան ալ չէր կրնար տալ Ընդհ. ժողովը, քանի որ Երկրի և Արտասահմանի բոլոր կէտերէն ժողովին մասնակցող պատգամաւորները աննպաստ տեղեկութիւններ միայն բերած էին հնչակեաններու մասին այն վայրերէն, ուր անոնք գոյութիւն ունէին: Այսպիսով անգամ մըն ալ կը շեշտէր աստիճանական մերձեցումի, մասնակի համերաշխութեան կարեւորութիւնը՝ ընդհանուր համերաշխութեան տեսակէտէն: Մինչև զանազան վայրերու մէջ քովքովի ապրող յեղափոխական մարմինները փոխադարձաբար իրարու վստահութիւն չգրաւէին, անկեղծ համերաշխութեան շօշափելի ապացոյցներ չտային, ընդհանուր համերաշխութիւնը եթէ արհեստական ջանքերով

կարեւրի իսկ ըլլար, չպիտի կրնար յարատեւել, և փոխանակ օգնելու՝ պիտի վնասէր յեղափոխական գործին, ինչպէս փորձով տեսանք հնչակեան միութեան ատեն:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ. — ՀԱՄԵՐԱՇ-
ԽՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔ՝ ՎԵՐ. «ԱԶԳ»ԵԱՆ
ՀԱՏԻԱՄԻ ԵՒ ՀԻՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵ-
ՐՈՒ ՄԻՋԵՒ:

Ճիշտ այն միջոցներուն, երբ յեղափոխական միութեան և համերաշխութեան անհրաժեշտութիւնը կը շեշտուէր, տեղի ունեցաւ Վերակազմեալ Հնչակեաններու պառակտումը:

1896-ին Հնչ. կուսակցութեան մէջ ինկած քայքայումի սաղմն էր որ իր գործը կը կատարէր. ժառանգական ախտ մը՝ որմէ ազատելու համար եթէ պարզ անդամահատութիւն մը բաւական պիտի ըլլար 10 տարի առաջ՝ մահը միայն կրնար փրկել հիմա: Եւ այսօրեան հասաւ Հընչակեան կուսակցութիւնը՝ որովհետեւ իր ստորաբաժանումներով 1896էն իվեր դադրեցաւ յեղափոխական գործօն կուսակցութիւն մ'ըլլալէ. ու կարած ըլլալով երկրէն — գործի աղբիւրէն — ան ճգնեցաւ, իր ամբողջ ուժը գործածեց թերթ հրատարակելու և գործիչ պահելու... արտասահմանի մէջ, և իր տրամադրելի ուժերը հազիւ հազ կը բաւէին իր գոյութիւնը այս կերպով քարշ տալու համար...: Այս ալ երկաք չէր կրնար տեւել սակայն, որովհետեւ միամիտ հետևորդներուն մէջ

սկսած էր վերջապէս արթննալ քննասէր ոգին և անոնք հետամուտ կ'ուզէին ըլլալ գիտնալու թէ՛ ինչ կ'ըլլան երկրի գործին անունով հաւաքուած իրենց արիւն-քրտինք աշխատանքի արդիւնք գումարները:

Այս քննասիրութեան էրեան ելաւ, որ իրր թէ Երկիր մտած գործիչներ Ամերիկայի կամ Եւրոպայի մէջ իշխանական կեանք կը վարէին՝ լրբօրէն մտխելով յեղափոխութեան անունով հաւաքուած գումարները. օրինակ Ա. Արզուեան (Վահէ), որ «ամբողջ երեք տարի Ամերիկայի մէջ գաղտնի որջանալով՝ մարտած է Հնչակեան յեղափոխական գոհարերութիւններէն աւելի քան 10 հազար տալէրի գումար մը (*):

Արզուեանը մինակ չէր սակայն. իրեն մեղսակից ու գործակից ունէր ամբողջ Նահանգային Վարչութիւնը, որ իր գանձը Արզուեանի տրամադրութեան տակ դրած էր՝ բոլորովին ալ անմասն չմնալով անոր «վայելքներէն»: Նահանգային Վարչութեան մէկ քանի անդամները ուշ ատեն միայն աչքերնին բացին և փորձեցին ազատել կուսակցութեան գանձը՝ որմէ ետք, 1906 ապրիլ-մայիսին Արզուեան «բուրս գալով իր գաղտագողի որջացումէն»՝ իր գլխաւոր գործակից Մարգուկէսեանի և Տօք. Արշակի հետ կը սկսի պայքարը իր ախոյեաններուն դէմ, կը լուծէ «ըմբոստ» Նահանգային Վարչութիւնը: Պառակտումի գործը սկսած էր: Կը գումարւի Ա-

(*) Տե՛ս «Ամերիկայի Վեր. Հնչ. Երջանակի 25րդ պատգ. Ժողովի» պաշտօնական յայտարարութիւնը, որմէ կը քաղենք այս գլխին վերաբերեալ նիւթերը:

մերիկայի վերակազմեալներու Պատգ. Ժողովը՝ ուր երկու կողմէն զինեալ կ'երթան, բայց առանց բաւարար լուծում տալու յուզեալ հարցերուն, կը ցրին՝ սպասելով ընդհ. ժողովին, որ որոշեալ էր գումարել Ամերիկա (*): Արգուեան և իր կողմնակիցներ, տեսնելով սակայն որ Ամերիկայի մէջ գումարելով ընդհ. ժողովը, իրենց փոքրամասնութեամբ կրնային պարտել, կը փոխեն որոշումը և ընդհ. ժողովը կը գումարեն Գահիրէ, 1906 հոկտեմբերին:

Գահիրէ գումարեալ վեր. Հնչ. ընդհ. ժողովը, որ բողոքողները «դաւադրաժողով» անուանեցին, «ներկայ գտնեալ չէ երկրէն ո՛չ մէկ գործիչ կամ ներկայացուցիչ»: Այդ ժողովին մէջ Արգուեան կեդր. վարչութիւնը տիրապետող կը հանդիսանայ, կը խուսափի «Ամերիկայի վեր. Հնչակեան Շրջանակէն յեղափոխական գործի համար տրամադրած մօտ 55 հազար տալէրի գումարին արդարացուցիչ ու մանրամասն համարատուութիւնն ընելէ», կ'արտաքսէ իրեն հպատակիլ չուզողները և կուսակցութեան համար աւելի միապետական ծրագիր մը ընդունել տալէ ետք՝ վերջացած կը յայտարարէ ժողովը:

Ամերիկան, որ իր ապիկար Նահ. վարչութեամբ և վարձկան գործիչներով միակ պատասխանատուն էր չարիքի ծաւալումին, և որ վեր-

(*) Ահա Հայաստանի համար գործող հայ յեղ. կազմակերպութիւն մը, որ կ'որոշէ իր ընդհ. ժողովը գումարել Ամերիկա. այս իրողութիւնը պարզ կերպով ցոյց կուտայ որ հեռուներէն, երկրէն մարդ չեն ակնկալեր, ունեցածնին Ամերիկայի մէջ է:

ջիվերջոյ մասամբ սթափած էր, ցնցւելու ընդհ. ժողովի այսպիսի ելք մ'ունենալէն և 1907 յունվար 26-27ին Պօսթընի մէջ Պատգ. Ժողով մը գումարելով շընդունեց վերակազմեալ անունով գումարեալ ընդհ. ժողովը և քստուած հոշակեց իր տեսակետէն դատապարտելի գործիչները:

Պայքարը երկար ատենէ իվեր ներքնապէս սկսեալ՝ 1907 փետրվարին միայն հրապարակ դրեցաւ: Պառակտումը կատարեալ էր:

Այս չափով չվերջացաւ սակայն ինդիրը. ուրիշ հաշիւներ կային դեռ կարգադրելիք. «Չայն Հայրենեաց»ը որ կը մնար Հին վերակազմեալներու ձեռքը՝ պէտք էր գրաւել: Նոր վերակազմեալները փետրվար Տին պաշտօնապէս կը դիմեն «Չ. Հ.»ի գրասենեակը և կուզեն հեռացնել հինները՝ իրենք նստելու համար անոնց տեղ: Տեղի կ'ունենայ ընդդիմութիւն: Պօսթընէն և շըրջականերէն երկու կողմէն կը փութան զինեալ Հնչակեաններ. տեղի կ'ունենան թեթեւ ընդհարումներ, ոստիկանութիւնը կը միջամտէ և «Չայն Հայրենեաց»ի գրասենեակը կառնւի ոստիկանական հսկողութեան տակ: Դատը կը շահին Հին վերակազմեալները և կը շարունակեն թերթի հրատարակութիւնը: Բարեբախտութիւն մըն էր, որ այս անգամ ալ իրարու դէմ ծրագրեալ սպանութիւնները չիրագործւեցան...

Նւր վերակազմեալները 1907 ապրիլ 20ին կը հրատարակեն «Ազգ»ը:

Հրապարակը անգամ մըն ալ ողողւեցաւ Պաշտօնական յայտարարութիւնով և փոխադարձ ամբաստանութիւններով: Իրողութիւնը սա էր սա-

կայն, որ երկու կողմն ալ հաւասարապէս պատասխանատու էին և դատապարտելի:

Այս նորագոյն պառակտումով հրապարակի վրայ կ'ունենանք երեք տեսակ Հնչակեան, որոնք, ծիծաղելի չէք գտներ, համերաշխութեան երգը կերգէին եռաձայն և կոկորդալիբ:

Հին Հնչակեաններուն համար ուրախալի էր որ վեր. հերձուածը կ'ունենար իր հերձուածը, որոնք սկսան մօտենալ նոր վերակազմեալներուն՝ որոնք ոգևորւած հին կեդրոնի մէջ Մուրատի ներկայութենէն, տրամադրութիւն ցոյց տւին համերաշխիլ Հին Հնչակեաններուն հետ՝ մանաւանդ թէ այսպիսով կակնկալէին հարւած տալ Հին վերակազմեալներուն: 1907 նոյեմբեր 24ին Գահիրէի մէջ ձեռք ձեռքի տւին Մուրատ և Տամատեան ու կնքեցին համերաշխութեան դաշինք՝ Հին Հնչակեաններու և վերակազմեալ «Ազգ»եան հատուածին միջև:

Հին կեդրոնին կողմէ 1907 դեկտ. 20ին պաշտօնապէս կը յայտարարէր «համերաշխութեան դաշինք»ի կնքումը, որուն մէջ համերաշխութեան պայմաններու մասին կը տեսնենք ընդհանուր և տարտամ բացատրութիւններ, որոնք յետոսակ գաղափար մը չէին տար ընթերցող հասարակութեան թէ ի՞նչ հիմերու վրայ կնքւած էր համերաշխութիւնը: Յայտարարութիւնը այսչափ միայն կրօնէր. —

«Հնչակեան կուսակցութեան և վերակազմեալ (Չ) Հնչակեան կուսակցութեան միջև համերաշխութեան դաշինք կնքւած է տաճկահայ յեմափոխական գործը շահագրգռող բոլոր անհրաժեշտ և էական խնդիրների մասին: Այս դաշինքի համաձայն՝ երկու կուսակցութիւնները ի-

րենց ուրոյն գոյութիւնը պահելով հանդերձ՝ նըրանք միատեղ և միաժամանակ պիտի քալէին թէ ինքնապաշտպանութեան և զուտ յեղափոխական բնաւորութիւն ունեցող տեխնիքական բոլոր խընդիրներում»:

Այս շատ բան ըսող բայց ոչինչ չպարզող տողերէն վերջ նոյն յայտարարութիւն «բարոյական հաշտութեան» մէջ կը խոստովանի, որ Հնչակեան կուսակցութեան և վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան միջև տխուր և աղէտալի անցքեր էին պատահել. այդ անցքերը նոյն իսկ սարսուեցուցիչ էին իրենց տեսակի մէջ և իրենց հետեանքներով «Ա.Ղ.Ե.ՏԱ.Բ.ԵՐ ԵՂԱՆ ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅ ԴԱՏԻՆ»: Բայց առ «անցեալը չի կարող կաշկանդել ներկան», որովհետև «պատմական ամէն բոպէ իր պատասխանատուութիւնն ունի»: Այսպիսով ինքզինք կը չքմեղէր յայտարարութիւնը, բայց ժողովուրդին դատաստանը անողոք էր, ան չէր կրնար ներել, երբ կը տեսնէր, որ տաճկահայ դատին համար աղէտաբեր երեւոյթներ կը կրկնէին և միշտ նոյն կազմակերպութիւններուն ու մարդոց կողմէ. հոգ այլևս «պատմական» պատասխանատուութեան խնդիր չէր մնար. անցքերն ու անձերը ժամանակակից էին և հետևաբար ենթակայ ժամանակակիցներու դատաստանին:

Աւելորդ պիտի ըլլար ըսել թէ Հայ հասարակութեան գիտակից մասը չուզեց խաբելիլ համերաշխութեան այս նոր յայտարարութենէն և շօշափելի փաստ պահանջեց՝ համոզելու համար համերաշխութեան դաշինքին հաստատուն հիմերու վրայ դրւած ըլլալուն: Փաստ չկար. համերաշխածները ոչ մամուլի միջոցով և ոչ ալ բե-

մէն կրցան ամենաթեթեւ գոհացում մը տալ ժողովրդային այս արդարացի պահանջին. Անցեալին փորձառութիւնով՝ հայ հասարակութեան համար այլևս բայցայայտ իրողութիւն մըն էր թէ կատարած այս նոր համերաշխութեան ալ կը պակասէր այն, որ գլխաւոր պակասը կը կազմէր Հնչակեան միութեան և որ պատճառ դարձաւ կըրկին ու արիւնտհեղ պառակտումներու. — Գաղափարային համերաշխութեան և յեղափոխական անկեղծութեան խոշոր պակասն էր ատ: Հնչակեան հին ու նորագոյն հատուածները — աւելի շիտակ պիտի ըլլար ըսել՝ ղեկավարները, համերաշխեցան, ոչ որովհետեւ համոզուած էին տեւական և արգասաւոր համերաշխութեան մը կարելութեան իրենց երկուքին միջև, այլ պարզապէս անոր համար որ ատ միջոց մը պիտի ըլլար ատեն մը ևս քաջքելու իրենց մահամերձ կեանքը՝ միշտ շահագործելով ժողովրդային անկեղծ բայց չափազանց միամիտ խաւերու հայրենասիրական զգացումներն ու իրենց հետեորդներու մոլի կուսակցականութիւնը:

Այս համերաշխութեան կը պակասէր — ըսինք — երկու գլխաւոր բան, գաղափարային համերաշխութիւն և յեղափոխական անկեղծութիւն: Փաստերով ու օրինակով հաստատենք այն:

Հակառակ Հնչակեան մասնաճիւղերուն տըրւած խիստ պատէրներուն, որ գաղտնի պահելին համերաշխութեան այս դաշինքին վերաբերող պաշտօնական գրութիւնները, մեր ձեռքն անցան համերաշխութիւնը կայացնելու համար գումարւած ժողովներու արձանագրութիւնն ու դաշնագրին պատճէն: Այս երկու պաշտօնական թղթերէն կը յայտնէր թէ «սօցիալիզմ»ը որ սկիզբէն

ի վեր անանցանելի անջրպետը եղած էր Հնչակեան բաժանումներու միջև՝ այս անգամ ալ չէր ստանար իր գոհացուցիչ լուծումը: Խորհրդակցական ժողովներուն մէջ հիները կը պնդեն «սօցիալիզմ»ի անհրաժեշտութեան վրայ իրենց ծրագրին մէջ, իսկ «Ա.գ.գ»եանները կը մնան տարամերժօրէն ազգայնական հողին վրայ: Ինչպէս արձանագրութենէն կ'երևի, երկար ժամանակ կը տրւի այս հարցին, բայց կարելի չըլլար հաշտարար, միջին ճամբայ մը գտնել: Պահելով անդրնդախոր անջրպետը՝ երկու հատուածները կը համերաշխին «գրեթէ իրարու համապատասխան» մօտաւոր նպատակին շուրջ:

Տեսնենք հիմա թէ իսկապէս ինչ արժէք կը ներկայացնէ կամ գործնականօրէն ինչ արդիւնք կրնար ունենալ և ունեցաւ «գրեթէ» իրարու համապատասխան մօտաւոր նպատակին շուրջ կազմուած այս համերաշխութիւնը:

Համերաշխութեան պաշտօնագիրը, որ ամբողջութեամբ հրատարակուած է «Հայրենիք»ի 1908 յունիս 27ի թւին մէջ, Պօսթրն, երևան հանեց կնքուած համերաշխութեան իսկական արժէքը: Հոն նշանակուած պայմաններուն մէջ չկայ ուէ դրական որոշում, որմէ հայ յեղափոխութիւնը օգուտ մը կարենար ահնկալել: Պայմաններու ամբողջ օգին մ'ինչև այն ատեն իրենց մէջ արմատացած կ'արժանանար հակամարտութեան վերջ մը տալ ջանալէ. — Չխանգարել իրարու պրօպականտ Երկրի մէջ թէ արտասահման, Երկրին մէջ ընդհանուր վտանգի ատեն համերաշխ գործել, առանց իրարու գործ խանգարելու և փոխափարձ աջակցութիւն ցոյց տալ իրարու: Պարզ խօսքով, համերաշխութիւնը համագործակցու-

Թիւն առաջ չէր բերեր բառին լեցուն առումովը. անոնք, ինչպէս կ'ականկալէի ուէ համերաշխութենէ՝ որոշած չէին ճիշտօք ճիշտով ձգտիլ որոշ նպատակի մը իրագործման, այլ պիտի շարունակէին իրենց անջատ գործնէութիւնը և եթէ պատահէր որ իրենց անջատ գործնէութեան ընթացքին յեղափոխականօրէն փոխադարձ աջակցութեան պէտք ունենային, այդ բանը չզըլանային իրարու: Այսպիսի պայման մը անպատուաբեր էր նոյն նպատակին ձգտող կազմակերպութիւններու համար. յեղափոխական ատ փոխադարձ աջակցութիւնը պարտականութիւնն է արդէն ուէ յեղափոխական մարմնի, ատոր համար դաշնագրի պէտք չկայ և Դաշնակցութիւնը, Երկրին մէջ, բազմաթիւ պարագաներուն գործնականօրէն ապացուցած է այս բանը:

Այսպիսի պայմաններով իրարու հետ դաշնակցողները անպատճառ ունենալու էին կուսակցական թաքուն հաշիւներ՝ որոնք շուտով երևան եկան արդէն: Թէ հին և թէ «Ազգ»եան Հնչակեանները գտնուելով նիւթական և բարոյական չափազանց անձուկ վիճակի մէջ, այս համերաշխութեամբ կ'ականկալէին վերակենդանայ: Եւ համերաշխութեան յաջորդ օրն իսկ Մուրատ Ամբրիկա կուգար՝ այդ ականկալութիւնն իրականացնելու, բայց ետ կը դառնար ձեռնունայն...:

Ամբրիկայի համերաշխականներու գումարած հրապարակային ժողովները նշանակելի իրողութիւն մը պարզեցին, որու վրայէն կ'արժէ լուծութեամբ չանցնիլ: Երկուքի գումարած ժողովներուն մէջ այլևայլ վայրեր տեղի ունեցան հանգանակութիւններ, որոնց արդիւնքը հետեւեալ կերպով կը բաժնէին իրարու մէջ, ինչպէս կը հա-

ւաստէին այն ատեն. — կուսակցականներու ներառուութիւնը կը վերաբերէր իրենց պատկան կուսակցութիւններուն, իսկ չէզոքներէ՝ գոյացած գումարը հաւասարապէս կը կիսուէին: Երկու կողմի «գուտ» չափը կ'ըլլար ուրեմն ժողովուրդէն «քաշած» դրամը: Թէև ականկալած արդիւնքն ալ չստացան այս ուղղութեամբ, բայց իրողութիւնը բաւական է մեզի համար յայտարարելու, որ այս համերաշխութեան գլխաւոր նպատակը համերաշխօրէն ժողովուրդը շահագործել էր, քանի որ ուրիշ միջոց չէր մնացեր ժողովուրդին քսակը պարպելու համար:

Այս, նիւթապէս բարուքելու միջոցն էր. բարոյապէս գորանալու համար, համերաշխող երկու կողմերն ալ գաղտնապէս կը ձգտէին իրենց ոտքի տեղ ընել, կազմակերպութիւն հաստատել այն վայրերուն մէջ, ուր մէկը կամ միւսը գոյութիւն չունէր և ուր չէր կրնար մուտք գտնել առանց համերաշխութեան դիմակին:

Կեղծիքը խարխիսն էր ուրեմն այս համերաշխութեան, որ չէր կրնար երկար տևել: Ներքին անհամաձայնութիւնները ծայր տւած էին, լրագրական հրապարակային պայքարը սկսած էր արդէն, երբ վրայ հասաւ յուլիս 11ը՝ սահմանադրութիւն բերելով Թիւրքիոյ: «Ազգ»եանները մտան Հ. Ս. Ռ. կուսակցութեան դիմակին տակ, այդպիսով իսկ ջնջած ըլլալով համերաշխութեան դաշնագիրը՝ քանի մը օր վերջը դարձեալ երգել սկսելու համար համերաշխութեան երգը՝ այս անգամ տարբեր եղանակով:

ԱՄՓՈՒՈՒՄ ԵՒ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

— 0 —

Մեր առաջադրութեան համաձայն՝ ջանացինք որչափ կարելի էր, ամփոփ այլ ամբողջական տեսութիւնը ներկայացնել Հայ Յեղ. Կուսակցութիւններու միջև տեղի ունեցած միութեան կամ համերաշխ գործնէութեան պատմութեան, օգտըւելով այս նիւթի միակ աղբիւրէն — Ժամանակակից մամուլէն:

Անթերի գործ մը արտադրած ըլլալու յաւակնութիւնը չունէինք, որովհետև նիւթի կարելորութեան ու ընդարձակութեան համապատասխան նոյնիսկ ամփոփ աշխատութիւն մը կատարելու համար պահանջած միջոցները կը պակսէին մեզի:

Միութեան պատմութեան գլխաւոր երևոյթներու ժամանակագրական դասաւորումն էր մեր ըրածը, նիւթին հետ սերտ առնչութիւն ունեցող յարակից դէպքերու հարևանցի տեսութեամբ: Կային շատ պարագաներ, որոնց վրայ կարելի էր երկարօրէն ծանրանալ և որոնք կ'արժէր մանրակրկիտ վերլուծումի ենթարկել, սակայն, չուզելով նիւթը իր կանխորոշ սահմանէն աւելի ընդլայնել, բաւական համարեցինք ստորագծումը՝ քննասէր ընթերցողին թողով խորհրդածութիւնը:

Կային նաև այնպիսի պարագաներ, որոնք թէև Հայ յեղափոխական համերաշխութեան պատմութեան մէջ կարևոր տեղ մը կը գրաւէին, բայց չկրցինք իրենց կարգին յիշատակել, մեր պատ-

մութեան գծած ուղիէն դուրս մնալուն համար: Ամփոփումի այս տողերուն մէջ, մեր շօշափած նիւթերու ժամանակագրական ցանկը կազմած ատեն, դուրս մնացած կէտերը իրենց կարգին պիտի արձանագրենք, այսպիսով կարելի եղածին չափ ամբողջական գաղափար մը տւած ըլլալու համար նիւթի մասին:

— 0 —

1888-ին կազմւեցաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը: 1890-ի ամառը, աշնան մօտ, կազմւեցաւ Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, որուն միացաւ նաև նորակազմ Հնչ. կուսակցութիւնը, բայց վերջը բաժնւեցաւ: Շահեկան է մէջ բերել հոս Գաշնակցութեան կազմութեան մասին Ղարա Մէլիքի հրատարակած աւելի մանրամասն տեղեկութիւնը, «Հայրենիք»ի 1906 ժարտ 10ի համարին մէջ:

«Ահա այս դէպքը (Կարինի 1890-ի դէպքին ակնարկելով) ևս աւելի շեշտեց կազմակերպւելու անհրաժեշտութիւնը, և գլխաւոր պատճառներից մէկն եղաւ գումարելու այն բազմամարդ ժողովը 1890ի աշնան, որի նըմանը մինչև ցարդ չէր տեսել Հայութիւնը:

Ժողովը տեղի ունեցաւ Էջմիածնում, 1890ի մեռօնօրհնութեան ժամանակ, նրան մասնակցեցան Թիւրքիոյ, Կովկասի, Պարսկաստանի, Բուլգարիոյ և հեռաւոր երկիրներէ հայերի ներկայացուցիչներ:

Ժողովին մասնակցեցան ոչ կուսակցական նախկին գործիչները, «Երիտասարդ Հայաստան»ը որ կազմւած էր Կովկասում, «Արմենական Սոււմբ»ը Վասպուրականից, Հնչակեան

կուսակցութիւնը, հիմնւած ժընեռւմ . ժողովին մասնակցեցան հայ հասարակութեան ականաւոր ներկայացուցիչներ և զանազան կողմերի երիտասարդների մի ուժեղ խումբ :

Եւ ահա՛ բոլոր այդ կուսակցութիւնների, խումբերի, անհատ գործիչների, գրողների, մամուլի ներկայացուցիչների համագումար ժողովում հիմնւեց ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ :

... Այս համագումարին մասնակցում էր նաև Գրիգոր Արծրունին :»

1894-ին երբ Մուրատ Սասունի ապստամբութիւնը կը ղեկավարէր, Դաշնակցական կօմիտէներ օգնեցին անոր՝ առանց կուսակցական նեղմըտութեան :

1895 հոկտ . 22ին, մեծ կոտորածներու ատեն, 44 Դաշնակցականներ 16 Արմենականներու հետ վասպուրական փութալով՝ ճամբան մղեցին Սարայի և Պողազ-Քէսանի կռիւները :

1895-ին Պապը Ալիի ցոյցէն անմիջապէս ետք, Պօլսի Դաշնակցականները դրամական օժանդակութիւն առաջարկեցին հնչակեաններուն և մայր եկեղեցին ապաստանողները պաշտպանեցին, թէև հնչակեանները արհամարհանքով զանց ըրած էին Դաշնակցականներու օգնութիւնը խնդրել ցոյցին համար (*):

1895-ին Զէյթունի ապստամբութեան ատեն Դաշնակցութիւնը չվարանեցաւ իր յեղափոխականի պարտքը կատարելու, շարժումը ղեկավարելու կոչւած Հնչակեան կուսակցութեան

(*) Ա. Վ. «Հայրենիք»-ի 1902ի մայիս 25 համարի «Ո՞վ է միութենական» յօդուածին մէջ :

ընելով օգնութեան հետեւեալ առաջարկները :

ա) Դաշնակցութեան կողմէ լիազօր պատւիրակ մը գնաց Եգիպտոս, տեսնելու Հնչակեան պետերուն հետ, որոնք Կիլիկիոյ հետ կապեր ունէին : Պաշտօնական խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ Ալեքսանդրիա, Հաճի Տուտուի պանդոկին մէջ : Հնչակեաններու կողմէ իբր լիազօր ներկայ էին Պնր. Լեոն Մկրտիչեան, Ատոմ Արսլանեան և Ան. Ոչտունի : Հոն Դաշնակցութեան լիազօրը յայտարարեց թէ հնչակեաններու տրամադրութեան տակ կը դնէին իրենք զիրենք 10 դաշնակցական ընկերներ, 50 հրացանով և 100 սակիով : Եթէ այդ տասը ընկերները հասնէին Զէյթուն և գործերու մասին նպաստաւոր տեղեկագիր մը տային, Դաշնակցութիւնը կը խոստանար իր բոլոր տրամադրելի ուժերը յատկացնել Զէյթունին .

Հնչակեան պետերը մերժեցին, առարկելով թէ Նազարէկեան կեդրոնին հաւանութիւնը առնելու էր կանխաւ : Այդ հաւանութիւնը պիտի գայ դեռ...

բ) Նոյն միջոցին Կիպրոս եկած հաստատւած ու կօմիտէ կազմած Դաշնակցականներ նոյն առաջարկը կրկնեցին Կիպրոսի հնչակեան ներկայացուցիչ Պն Յ. Յ. -ին և Պն. Միհրան Սվազլեանին : Վերջինս պատասխանած է թէ Հնչակեան կուսակցութիւնը պատրաստի ուժեր շատ ունի և ուրիշի օգնութեան չի կարօտիր : Եւ կը սպառնայ այ, որ եթէ Դաշնակցականները ունէ միջոցի դիմեն Կիլիկիա անցնելու, իրենք բացարձակապէս արգելք պիտի ըլլան այդ գործին ...

- 1896-ին Վանի ինքնապաշտպանութեան կուրիստեան Դաշնակցական, Հնչակեան և Արմենական միացան՝ դործնական միութեան փայլուն և յիշատակելի օրինակը տալով:
- 1896 օգոստոսին Հնչակեան անդրանիկ պառակտումը:
- 1896 սեպտեմբերին միութեան բանակցութիւնները կը սկսին Դաշնակցութեան և Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան միջև. կը տևեն մինչև 1902 ապրիլ, անցնելով երկու շրջանէ: Անյաջողութեան պատասխանատուն՝ Հնչակեանները:
- 1902 փետրվար 2ին Փարիզ գումարած օսմանեան Համաժողովին մէջ Դաշնակցական և Նոր Հնչակեան պատերազմները համերաշխօրէն պաշտպան կանգնեցան Հայ դատին և միաժին ստորագրեցին Հայկական պահանջները ներկայացնող յայտարարութիւն մը:
- 1902 ապրիլին Հնչակեան միութիւնը:
- 1902 յուլիսին Հնչակեան միացեալ կեդրոնը Դաշնակցութեան հետ կը ստորագրէ Բրիւսէլի Հայասէրներու քօնկրէին ներկայացուցիչը գեկուցագիրը:
- 1902 օգոստոս 23ին կ'սկսին միութեան բանակցութիւնները Դաշնակցութեան և Հնչակեան միացեալ կեդրոնին միջև: Դա՛րձեալ անյաջող: Յուսախափող՝ Հնչակեանները:
- 1902ին Ամերիկայի մէջ մասնակի համերաշխութեան փորձեր: Հնչակեանները կը մերժեն և կը հակառակին Սասունի օգնութեան Համար չէզոք հողի վրայ կազմուած Հայ Ինքնապաշտպանութեան Յանձնախումբին:
- 1903-ին Հնչակեան երկրորդ պառակտումը:

- 1904-ին, Սասունի ապստամբութեան ատեն, Վեր. Հնչակեաններու կողմէ համերաշխութեան առաջարկ Դաշնակցութեան և մերժում:
- 1906ի շրջանին համերաշխութեան փորձեր Ամերիկայի, Պարսկաստանի և Կովկասի Հնչակեան և դաշնակցական տեղական մարմիններուն միջև:
- 1907ի սկիզբին՝ Վերակազմեալ պառակտումը:
- 1907 հոկտեմբերին Դաշնակցութիւնը հրաւիրեց Հին և Վեր. Հնչակեան երկու հատուածները Հայ կուսակցութիւններու խորհրդաժողով մը գումարել՝ Փարիզի մէջ գումարելիք օսմ. Համաժողովին մէջ հաւաքաբար ներկայացընելու համար Հայկական պահանջները: 1902ի Համաժողովին առթիւ կայացած համերաշխութիւնը անտարակոյս այս անգամ ալ պիտի կայանար և թերևս աւելի լայն սահմաններու մէջ, եթէ Հնչակեան հատուածները չմերժէին Դաշնակցութեան հրաւերը:
- 1907-ի վերջերը համերաշխութեան դաշինք Հին Հնչակեան կուսակցութեան և վերակազմեալ «Ազգ»եան հատուածին միջև: Հազիւ վեց ամիս կեանք ունենալէ ետք այս համերաշխութիւնն ալ քակեցաւ օսմ. սահմանադրութեան հաստատումէն ետք, «Ազգ»եան հատուածի կերպարանափոխումով:
- Եղբակացութիւնը որուն պիտի յանգինք, իրողութիւններէն բղխող սա անժխտելի ճշմարտութիւնն է թէ՛ Դաշնակցութեան դիրքը համերաշխութեան խնդրին մէջ, մինչև վերջը եղած է ՇիՏԱԿ: Միութեան երկարամեայ բանակցութիւններու այս կամ այն պարագան անջատաբար առնելով՝ դիւրին պիտի ըլլար մեր հակառա-

կորդներուն համար համոզել իրողութիւններուն անտեղեակ հասարակութիւնը թէ Դաշնակցութիւնը մերժողական դիրք բռնած է միութեան առաջարկներուն հանդէպ՝ բայց ինչպէս տեսանք, եթէ եղած են իսկ պարագաներ ուր Դաշնակցութիւնը մերժած է միութեան առաջարկները այս կամ այն կուսակցութեան կողմէ, առ ալ եղած է իբր արդիւնք անոնց կողմէ շատ մօտիկ անցեալին մէջ երևան բերած անվստահութեան բազմաթիւ ապացոյցներուն, օրինակ՝ Հնչակեան հատուածներու յաճախակի պառակտումը, որմէ վերջ միշտ ականատես եղանք մէկը միւսէն աւելի տըխուր երևոյթներու: Բնականաբար, Դաշնակցութիւնը չէր կրնար անփոյթ ըլլալ և ձեռք կորկառել միութեան անունով իրեն ներկայացող ամէն խումբակցութեան, մանաւանդ երբ անոր արատաւոր անցեալը և անկերպարան ներկան կար մէջտեղ: Այս պիտի ըլլար Հայ յեղափոխական բանակի ուժեղացումովը մտահոգ ուէ կուսակցութեան դիրքը:

Ընդհակառակն, Հնչակեան հատուածներու միութեան ջանքերուն գլխաւոր ջիղը կազմած է, գրեթէ միշտ, կուսակցական ճղճիմ հաշիւներու ապահովումը. այս իրողութիւնը ցցուն կերպով երևան կուգայ Հնչակեան միութիւններուն ընթացքին, — կը միանան կամ կը համերաշխին երբեք օգտուելու համար և ո՛չ որպէսզի իրենց միացումով յեղափոխական գործը օգտուէ:

Թողունք անցեալի բազմաթիւ ապացոյցները և նորագոյն փաստերէն մէկ երկուքը մէջ բերենք Հոս: «Ազգ» թերթը, որ օսմ. սահմանադրութենէն ետք «Փոքր Հայքի» Հնչակեան կոչին առթիւ խմբադրական մը գրեց, խօսելով 1902ի հըն-

չակեան միութեան առթիւ, կ'ըսէր. — «... և մենք կարծեցինք հայրենասիրական գործ մը կատարած ըլլալ, մեր նեցուկ անոնց (գահավէժ անկուսի մէջ գտնուող Հին Հնչակեանութեան) օքնը ընկելով»: Գանի մը տող վարը նոյն յօդուածին մէջ, ակնարկելով 1907-ին կայացած Հին Հնչակեան և «Ազգ»եան համերաշխութեան դաշինքին, կ'ըսէր. — «Հնչակեանութիւնը իր անկուսի գրիչէն համար Մուրատի ըրած անկեղծ ջանքերը չենք կրնար չի գնահատել...»:

«Հնչակեանութիւն» ընդհանուր բացատրութեամբ «Ազգ»ը կը հասկնար Հնչակեան գանազան հատուածները՝ որոնք իբր արդիւնք մայր-Հնչակեանութեան գահավէժ անկուսին, բաժնուած էին անկէ՝ դիմելով դէպի անդունդ... Այդ գահավէժ անկումը կասեցնելու անկարող էին սակայն, որովհետև իսկապէս և ո՛չ մէկը նեցուկ կրնար ըլլալ միւսին:

Իբր արդիւնք Հնչակեանութեան այս կազմալուծեալ վիճակին, Հնչակեան առողջ անհատականութիւններ և գլխաւոր խումբեր հետզհետէ բաժնուեցան անկէ և եկան միացան Դաշնակցութեան: Օսմ. սահմանադրութենէն վերջ Շապին Գարահիսարի և Մալաթիայի Հնչակեաններու խումբովին Դաշնակցութեան միանալը առաջինը չէր իր տեսակին մէջ. տակաւին 1894-ին, երբ Հնչակեանութեան դէմ ներքին դժգոհութիւնները մեծ համեմատութիւններ սկսած էին ստանալ, անհատ գործիչներէ գտա՝ Տրապիզոնի, Նրիդայի և Գաղատիայի Հնչակեան մարմիններն ալ խմբովին Դաշնակցութեան միացան:

Պատմական յայտնի իրողութիւններ են ասոնք որոնց ծանօթութիւնը կրնայ իր սրտը օգուտն ունենայ Հայ հասարակութեան համար:

Առաջարանին մէջ յիշած ենք, և կ'ուզենք
կրկնել հոս, թէ մեր այս աշխատութեան նպա-
տակը հայ կաղմակերպութիւններու համերաչ-
խութեան արդի պահանջին առջև արգելքներ յա-
րուցանել չէ բնաւ : Եթէ հայ կեանքի մշտատե-
բարօրութիւնը ապահովելու համար մեր կաղմա-
կերպութիւններու գոնէ համերաչխ գործնէու-
թեան ճամբաները հարթած է կեանքը, անցեա-
լին ծանօթութիւնը չէ բնաւ որ այդ գաղափարի
իրագործումին արգելք պիտի հանդիսանայ : Ընդ-
հակառակը, մեր գորաւոր համոզումն է, թէ ա-
պագային առնելիք մեր քայլերուն մէջ ա'յնչափ
աւելի քիչ պիտի սայթաքինք և աւաղելու պատ-
ճառ ունենանք, որչափ որ լաւ ճանչցած ըլլանք
մեր անցեալը :

— Վ. Ե Ր Զ —

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

		ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
էջ	3	տող 26 սկսած	սկսան
»	4	» 1 Հա	Հայ
»	28	» 15 առայց	առանց
»	42	» 33 առա	առաջ
»	70	» 20 միջնորդ	միջնորդի
»	79	» 33 միսկ	իսկ
82-րդ էջի վեցերորդ տողէն վերջ դրւած ըլ-			
լալու էր	87-րդ էջին վրայ դրւած վերնագիրը :		
»	84	» 9 առջև	առջև»
»	85	» 4 առաջ	առաջ»
»	97	» 14-12 կոչումը	ձուլումը
»	99	» 8 կուսակցութեան . խմբակցութեան	
»	100	» 21 պահանջումին	պահանջումին
»	103	» 19 Արփիարի	Ամերիկայի
»	104	» 8 ձեռքին	կիրքին
»	104	» 9 անիրաւ վէճով . .	անհուն վիճով
»	106	» 4 փուն	սփուն
»	109	» 26 պայմանները	պայմանները»
»	111	» 10 Սիրտերը	Միաբերը
»	111	» 14 որովհետև	որով
»	112	» 10 6-ի	6
»	112	» 27 կանխող	կապող
»	129	» 1 ցնցելու	ցնցեցաւ
»	»	» 5 աքսորւած	արտաքուած
»	»	» 28 Նւր	Նոր

« Ազգային գրադարան

NL0196313

3
« ՀԱՅՐԵՆԵԻՔ »-ի Հրատարակութիւնները

1. — ԱՆԴՐՈՆԻԿԷ, վէպ յոյն յեղ. կեանքէ, Ս. Բաէնտի, թարգմ. Ի. Ս. Երան, Գին՝ \$1.00 :
2. — ԱՐՇԱԼՈՅՍ, Տրամա թիւրքահայ կեանքէն վարդգէսի, Գին՝ 10 սէնթ :
3. — ՄՕՍՈՒՆ ԵՒ ՉՕՐԻ ԱՐՇԱԼԱՆՔՆԵՐԸ, Օննիկի, Գին՝ 10 սէնթ :
4. — ՅԵՂԱՓՈՒՍԿԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐ, Միր-Հազորի, Գին՝ 5 սէնթ :
5. — ՍՍՀՄԱՆՍԴՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Յ. Յ. Չաքմազճեանի, (մամուլի տակ :
6. — ՀԱՅՐԵՆԵԻՔ ԵՐԳԱՐԱՆ, գին՝ \$2.50, Տաճկաստանի համար զեղջւած 37.50 դրուշ :
7. — ՌՈՒՍ Ս. ՅԵՂ. ԾՐԱԳԻՐԸ, Թրգմ. Ն. Հանգոյց, Գին 10 սէնթ, Տաճկ. 2 դրուշ :
8. — ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԽԸՆԴԻՐԸ, Ն. Տ. Ս. Թ. -ի, Գին՝ 25 սէնթ :

Ստամբուլու համար դիմել՝

HAIRENIK PRESS
9 KNAPP ST.
BOSTON, MASS. (U. S. A.)

